

ISSN 2516-9009

ਅਨਹਦ

ਈ-ਮੈਗਜ਼ੀਨ

ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2018
ਸਾਲ 1, ਅੰਕ 4

Coordinator**Gagan Brar (London)****khushwinder74@yahoo.co.uk****Khuswinder Brar, 17 Byron Avenue,
Hounslow, TW4 6LT, London, Uk****Chief Editor****Parminder Singh Shonkey****Senior Re-search Fellow****Punjabi Dept., Punjabi Uni. Patiala (India)****parmindersinghshonkey@gmail.com****Assistant Editor****Amina****Senior Re-search Fellow****Punjabi Dept., Punjabi Uni. Patiala (India)****ameenapbiuni8@gmail.com****Advisory Panel****Dr. Harpal Singh Pannu****Dr. Ishwar Dayal Gaur****Dr. Bhim Inder Singh****Dr. Pritam Singh****Dr. Amarjit Singh****Dr. Kiran****Gurpreet (Poet) Mansa****Pardeep****Supporting Panel****Jasvir Singh Ranna****Preeti Shelly****Harmandeep Kaur****Simranjeet Kaur****Rajinder Singh****Kinnd Nahal Singh****Balraj Singh Kokri****Jasvir Singh Longowal****Manjinder Singh****Legal Advisor****Adv. Gurshamshir Singh****Punjab & Haryana Hight Court**

**I, Khuswinder Brar, (London), is publishing
this E-journal from London. This is a literary journal.
The language of this journal will be Punjabi.**

A Peer Reviewed Punjabi Research Journal

email: anhadmagazine@gmail.com

website: anhadmagazine.blogspot.com

Contact: 94643-46677

follow us @ fb: www.facebook.com/anhadmagazine

ISSN 2516-9009

ਅਨਹਦ

ਈ-ਮੈਗਜ਼ੀਨ

ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2018

ਸਾਲ 1, ਅੰਕ 4

* ਅਨਹਦ ਈ-ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਮੇ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ
ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

* ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਆਪ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।

* ਅਨਹਦ ਈ-ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕੇਗੀ।

ਸੰਪਾਦਕੀ 4

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: ਟੀਕੇ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ- ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ 5

ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ-ਡਾ. ਭੀਮਇੰਦਰ ਸਿੰਘ 36

ਸਹਿਸਕ੍ਰਿਤੀ: ਭਾਖਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ- ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਘੜਸਾਣਾ 41

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ: ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ-ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਰਾਮੁਵਾਲੀਆ 44

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ/ 'ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ': ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ

ਕਾਰਜ- ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਕੌਰ 51

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ 'ਕੁ ਖਤਰਾ-ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) 57

ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ: ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ- ਹਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ 79

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ- ਸੰਦੀਪ ਕੁਮਾਰ 85

ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਮਨਫੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ-

ਹਰਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ 88

ਚੱਲ ਨੀ ਜਿੰਦੇ - ਗਗਨ ਬਰਾੜ 91

ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਬੱਕਰੀ- ਮੂਲ ਲੇਖਕ: ਗੀਤ ਚਤੁਰਵੇਦੀ-92

ਅਨੋਖਾ ਵਸਲ (ਕਹਾਣੀ)- ਰਸ਼ਪਿੰਦਰ 96

ਲੋਕਚਾਕਰੀ (ਕਹਾਣੀ) ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੋਮਲ 99

ਸ਼ਾਇਰ (ਕਹਾਣੀ) ਮੂਲ ਲੇਖਕ - ਹਰਮਨ ਹੈੱਸ 108

ਕਿਰਨਾਂ ਸੋਨ ਰੰਗੀਆਂ-ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ 113

ਸੰਪਾਦਕੀ

Me Too ਮੁੜ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਜਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕ ਵਹਿਸ਼ੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਜਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਵਾਹ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਹੈਸ਼ਟੈਗ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਬੇਹੱਦ ਕਰੂਰ ਤੋਂ ਦਿਲ-ਕੰਬਾਉ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਚਪੇਟ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਨਾਮਵਰ ਹਸਤੀਆਂ ਆ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਭ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਿਰਜਣਾ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵੇਗੀ ਜਾਂ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

'ਮੀ ਟੂ' ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਲਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਹਰ ਘੜੀ/ਪਲ ਵਾਪਰਦੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦੰਡ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 354ਡੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸਖਸ਼ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਔਰਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਟਾਕਿੰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਪਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ 3 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 'ਸੈਕਸ਼ੁਅਲ ਹਰਾਸਮੈਂਟ ਆਫ ਵੁਮੈਨ ਐਂਟ ਵਰਕਪਲੇਸ 2013 ਐਕਟ' ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਵਰਗ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਹਿਰ ਅਫਰੀਕਾ ਦੀ ਔਰਤ ਤਾਹਿਰਾ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲੜੀ ਤਹਿਤ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਇਕ ਸੋਸ਼ਲ ਵਰਕਰ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਭਿਨੇਤਾ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਆਇਦ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਅੱਗੇ ਇਹ ਲਹਿਰ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਭਾਰਤ 'ਚ ਵੀ ਦਸਤਕ ਦੇ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਨਿੱਤ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਅਖਬਾਰਾਂ, ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡਿਆ, ਟੀ. ਵੀ. ਚੈਨਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਦਾਕਾਰਾਂ, ਡਾਕਟਰਾਂ, ਖੇਡ-ਜਗਤ ਹਸਤੀਆਂ, ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਥੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਆਦਿ ਵੱਲੋਂ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸੰਗੀਨ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਉਸ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ 'ਮੀ ਟੂ' ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਰ ਜਾਂ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਜੋ ਆਏ ਦਿਨ ਹੀ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ, ਘਰਾਂ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿੱਤਰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਰੁਪੀ ਭਰਮ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਔਰਤ ਦਾ ਧਰਮ, ਫਰਜ਼, ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ ਤੇ ਨੇਕੀ ਸਮਝਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਘਟੀਆ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਜੁਮਲੇਬਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜੀਵਾਦੀ/ਗਲੋਬਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਇਕ ਭੋਗ ਦੀ ਵਸਤ ਵੱਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਉਤਪਾਦ ਵੇਚਣ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਮੀ ਟੂ' ਲਹਿਰ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿਰਫ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਧੱਕੇ ਖਿਲਾਫ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਹੀਆ ਭਰਿਆ ਏ। ਅਜੇ ਇਸ ਦਾ ਘਰੇਲੂ ਔਰਤ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੱਕ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ 'ਮੀ ਟੂ' ਲਹਿਰ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਹੁੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਲਿਖਤੀ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ 'ਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਰਾਹ ਮੋਕਲਾ ਕੀਤਾ ਏ। ਭਾਰਤ 'ਚ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਭਾਜਪਾ ਲੀਡਰ ਅਤੇ 'ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬਾਲ ਵਿਕਾਸ ਮੰਤਰਾਲੇ' ਦੀ ਮੰਤਰੀ ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ 'ਮੀ ਟੂ' ਲਹਿਰ ਤਹਿਤ ਲਗਾਏ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਸੀਨੀਅਰ ਜੱਜਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪੈਨਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਔਰਤਾਂ ਤੱਕ ਨਿਆਂ ਪਹੁੰਚਣਾ ਅਜੇ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਔਰਤ **Me Too** ਜਿਹੇ ਦੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਫਸੀ ਰਹੇਗੀ, ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਿਹਤਮੰਦੀ ਉੱਪਰ ਸਵਾਲ ਉੱਠਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਅਮੀਨਾ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: ਟੀਕੇ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ

ਗੁਰਮਤਿ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਸਿਧਾਂਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਿਸਤਰਿਤ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਗੁਰ-ਬਿਲਾਸ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਮਝ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਿੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਿੱਖ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਅਤੇ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਸਿੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਸਨੂੰ 'ਇਹ ਬਾਣੀ ਮਹਾ ਪੁਰਖ ਕੀ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਵਿਚਾਰ ਉਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ 'ਜੇ ਕੋ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਇ'। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ 'ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ', 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ', ਆਦਿ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਬੁਧੀ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਆਤਮ-ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਸਤਿ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਤਮ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਉਚਤਮ ਅਵਸਥਾ 'ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਗੁੰਗੈ ਗੁੜ ਖਾਇਆ ਪੂਛੈ ਤੇ ਕਿਆ ਕਹੀਐ' ਵਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹਰ ਇਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਤਰਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮਝ ਕੇ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਤਰਕ-ਭਾਵਨਾ ਸਮਾਜ ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਕੁਝ 'ਕੁ ਵਿਆਖਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਹਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕੁਝ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਬੁਧੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੌਧਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਦਲੀਲ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਵੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਛਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਇੱਛਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ:

ਇਕ ਦਿਨ ਸਿੱਖਨ ਇਹੁ ਬਿਨਤੀ ਥੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਢਿਗ ਕੀਨੀ।
ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੀ ਬਾਣੀ ਕੇਰਾ ਪਾਠ ਜਬੈ ਹਮ ਕਰਹੈ।

ਮਨ ਪ੍ਰਸੰਨਯ ਹੋਤ ਨਹਿ ਤਹਿ ਜਹਿ ਅਰਥ ਸਮਝ ਨਾ ਪਰਹੈ।
 ਤਾਂਤੇ ਆਪ ਦੀਜੀਏ ਕਰ ਅਬ ਗੁਰੂ ਬਾਨੀ ਪਰ ਟੀਕਾ।
 ਜਾਤੈ ਅਰਥ ਸਮਝ ਕੈ ਸਿਖ ਸਬ ਸੁਖ ਹਮੇਸ਼ ਲਹਿ ਨੀਕਾ।
 ਸੁਨ ਗੁਰੁ ਕਹਯੋ ਏਹੁ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਬਾਨੀ।
 ਹਮ ਇਸ ਪਰ ਕਰ ਸਕੈਂ ਨ ਟੀਕਾ ਅਨਭਵ ਰੂਪ ਮਹਾਂਨੀ।
 ਗੁਰੁ ਮੁਖ ਸਿੱਖਨ ਕੀ ਰਚਨਾ ਪਰ ਟੀਕਾ ਇਸ ਕਾ ਰੈਹੈ।
 ਬਾਂਛਿਤ ਅਰਥ ਮਿਲੈਗੇ ਸਬ ਕੇ ਕਲਮ ਹੇਠ ਨਾ ਐਹੈ।¹

ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ “ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਭਾਈ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਰੋਜ਼ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਕੇ ਸੁਣਾਯਾ ਕਰੋ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੇ ਥਾਪੀ ਲੈ ਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਆਰੰਭੀ।”² ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਉਸ ਦਿਨ “ਸੁਬ੍ਰਾ ਰਬਾਬੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਆਸਾ ਜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਕਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਾ। ਪਸ਼ਚਾਤ ਭਾਈ ਮਨੀ ਰਾਮ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੇ ਏਕ ਸ਼ਬਦ ਕੀ ਕਥਾ ਕੀ।”³ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਗੁੱਝੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਔਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਯਾਯ, ਕੋਸ਼, ਨਿਰੁਕਤ, ਭਾਸ਼, ਟੀਕੇ ਆਦਿ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਕਈ ਵਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਈ ਵਾਰ ਇਕੋ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਟੀਕਾ ਕਿਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ? ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਟੀਕੇ ਦਾ ਅਰਥ ਦਸਦੇ ਹਨ - ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ।⁴ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਖੋਲ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਟੀਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਸੀ - ਮੁਖ ਤੇ ਪੜਤਾ ਟੀਕਾ ਸਹਿਤ।⁵ ਟੀਕੇ ਦਾ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲੋਂ ਫਰਕ ਹੈ, ਟੀਕਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਟੀਕੇ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ “ਕਿਸੇ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਦੇ ਭਾਵ ਵੱਲ ਤੁਰਨਾ ਜਾਂ ਜਾਣਾ। ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਕਦਮ ਹੈ ਜੋ ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਉਪਰੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਗੁੱਝੇ ਭਾਵ ਸਵਿਸਤਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਟੀਕੇ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ “ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਟੀਕਾ ਆਕਾਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਸਰਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਸਤਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਪੂਰਵਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਖਿਆ ਵੈਸੇ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਲਫ਼ਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।”⁶

ਇਹ ਲੇਖ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਫਰਕ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਨਾਲੋਂ ਫਰਕ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਰੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਸੌਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮੂਲ ਖਰੜਾ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਨੂੰ ਖਰੜੇ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਅਨੁਵਾਦ ਤੋਂ ਔਖਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਖਰੜੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਕ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਂ ਪੈਣ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਚੇਤਨਾ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸਰ

ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੂਲ ਧਾਤੂਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ 'ਕਰਮ' ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ 'ਕੰਮ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ - ਕਰਮ ਕਰਤ ਹੋਵੇ ਨਿਹਕਰਮ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹੀ ਸ਼ਬਦ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਰਥ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਰਪਾ, ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਆਦਿ - ਨਾਨਕ ਰਾਖਿ ਲੇਹੁ ਆਪਨ ਕਰ ਕਰਮ॥ ਚਲ ਰਹੇ ਸੰਦਰਭ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਥ ਕਰਨੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਔਖਾ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਇਕ ਔਖਾ ਕਾਰਜ ਹੈ।

ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਨਫੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਥੇ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕੁਚਿਤ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ 'ਸਾਖੀ ਪਰਥਾਇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਬੋਲਦੇ ਸਾਝੀ ਸਗਲ ਜਹਨੈ' ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜੀਆਂ ਵੀ ਲਾਹਾ ਲੈ ਸਕਣ।

ਟੀਕੇ ਦੀ ਵਿਉਂਤ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਤੱਕ ਜਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਖੋਲ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਜਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਰਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਿਹੜਾ ਅਰਥ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਖੋਜੀ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਖੋਲਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਤਾਂ ਹੀ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਪਤਾ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, “ਕਿਸੇ ਭੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਔਖੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਦ-ਛੇਦ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਠਿਨ ਪਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਲਿਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਫਿਰ ਜੇ ਸ਼ਬਦ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਦਿਖਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਾਕ ਯੋਜਨਾ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ - ਏਹ ਵਾਕ ਯੋਜਨਾ ਦੰਡ ਅੰਨ੍ਹਯ ਤੇ ਖੰਡ ਅੰਨ੍ਹਯ ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਜੈਸਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਵੈਸਾ ਹੀ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਠੀਕ ਠੀਕ ਅਰਥ ਹੋ ਸਕੇ। ਫਿਰ ਮਨ ਵਿਖੇ ਜੈਸੀ ਸ਼ੰਕਾ ਫੁਰੇ ਉਸ ਦਾ ਉਚਿਤ ਉਤਰ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਟੀਕਾਕਾਰ ਪੂਰਬ ਉਕਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੁਆਰਥ-ਸਿਧੀ, ਵੰਚਕਤਾ, ਕਟਰਤਾ, ਨਾਸਤਿਕਤਾ, ਹਠ-ਧਰਮਤਾ, ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਆਦਿ ਦੋਖਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਮੂਲ ਕਾਰ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਸ ਉਸੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਰਬਾਂਗ ਪੂਰਣ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਪੂਰੀ ਹੈ।”

ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ

ਇਹ ਆਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪੈਰੀਬਰ ਜਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੂਝਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਪਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਅਨਮੋਲ ਖਜ਼ਾਨੇ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਟੀਕਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਟੀਕੇ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਦੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਨੇ 1970 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕੇ : ਅਨੰਦ-ਘਨ' ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੌ

ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਟੀਕਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਹਿਬ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਖਾਸ ਖਾਸ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਕ ਸਰਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਟੀਕ, ਪ੍ਰਮਾਰਥ, ਭਾਸ਼ਣ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋਏ ਹਨ।”⁹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾ 'ਜਪੁ' ਬਾਰੇ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਨਿਤਨੇਮ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਰ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਟੀਕੇ ਤੇ ਪੋਥੀਆਂ ਸੰਭਾਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਟੀਕੇ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ ਜੋ ਦੁਰਲੱਭ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਭਾਲ ਲਏ ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਨੰਦ ਘਨ ਦਾ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਦਾ ਟੀਕਾ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ। ਪਰ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਟੀਕਾ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :- 'ਇਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਵੰਸ ਪ੍ਰਸੂਤ ਦਸਮ ਪੁਰਖ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਸਿਖ ਅਨੰਦ ਘਨ ਵਿਰਚਿਤਾ ਆਸਾ ਵਾਰ ਸਮਾਪਤ'। ਸੰਮਤ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿਤੀ ਹੈ:-

ਸੋਰਠਾ। ਸਾਸਤ੍ਰ ਅਧਿਕ ਹੈ ਜਾਸ ਸੰਮਤ ਪੁਰਾਣ ਸਤ
ਅਰਧ ਸਤ ਕੀਨੋ ਲਿਖਨ ਬਿਲਾਸ ਕਲਸ ਮਾਸ ਸੰਕਰਪੁਰੀ।

ਇਹ ਸੰਮਤ 1856 ਬਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਈਸਵੀ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਸੰਨ 1799 ਹੈ। ਅਨੰਦ ਘਨ ਦੀ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਚੀਜ਼, 1795 ਈਸਵੀ ਦੀ ਹੈ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਰਲਤਾ ਹੈ।¹⁰

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਜੋ ਕਾਰਜ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਦਾਸੀ, ਮੀਣੇ, ਨਿਰਮਲੇ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅਤੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਚੌਖੀ ਸਮਝ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਕਿੰਤੂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਟੀਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ੁੱਧ ਟੀਕੇ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਏਕਮ ਏਕੰਕਾਰੁ ਨਿਰਾਲਾ॥
ਅਮਰੁ ਅਜੋਨੀ ਜਾਤਿ ਨ ਜਾਲਾ॥
ਅਗਮ ਅਗੋਚਰੁ ਰੂਪੁ ਨ ਰੇਖਿਆ॥
ਖੋਜਤ ਖੋਜਤ ਘਟਿ ਘਟਿ ਦੇਖਿਆ॥¹¹

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੇ ਅਰਥ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ:

ਏਕਾ ਏਕੰਕਾਰੁ ਲਿਖਿ ਦੇਖਾਲਿਆ।
ਊੜਾ ਓਅੰਕਾਰੁ ਪਾਸਿ ਬਹਾਲਿਆ।
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾਰੁ ਨਿਰਭਉ ਭਾਲਿਆ।
ਨਿਰਵੈਰਹੁ ਜੈਕਾਰੁ ਅਜੂਨਿ ਅਕਾਲਿਆ।¹²

ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਇਕ ਪੋਥੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿਚਲਾ ਟੀਕਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਇਕ ਚੀਜ਼ ਐਸੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘੀ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤ ਬਿਰਦ ਅਤੇ ਜਰਜਰੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੀ ਲਿਪੀ

ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦੀ ਝਲਕ ਹੈ, ਅਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਘੁੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁਢਲੇ ਕਾਲ ਦੀ ਢਿਲਕ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਾਰਣ ਹੋਵੇ ਪਰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਰਤੀਤੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਆਰੰਭਕ ਕਾਲ ਦੀ ਨਵੀਨ ਘਾਤਤ ਦੀ ਖਰੀਖਰੀ ਬੁਰ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਰਗੜਦੀ, ਮਾਂਜਦੀ ਅਤੇ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਚੀਜ਼ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਮਤ ਆਦਿਕ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ, ਨਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਐਸੇ ਚਿੰਨ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਪਤਾ ਅਤੇ ਟਿਕਾਣੇ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅਚੰਭਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਇਹ ਵਸਤ ਇਤਨੀ ਪੁਰਾਣੀ ਨਿਕਲੇ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇ।”¹³ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਦੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਨੂੰ ਆਨੰਦ-ਘਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਪੁਜੀ, ਓਅੰਕਾਰ, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ, ਅਨੰਦ ਅਤੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਟੀਕਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਮੀਣੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੀਣਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਜਪੁ, ਓਅੰਕਾਰ, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਸੋਹਲੇ ਆਦਿ ਬਾਣੀਆਂ ਤੇ ਲਿਖੇ ਪਰਮਾਰਥ ਪ੍ਰਮੁਖ ਹਨ। ਨਿਰਮਲੇ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, ਸਾਧੂ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਪੰ. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਉਤਮ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਨਾਲ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਇਕ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤੋਂ ਇਕ ਤੁਕ ਦੇ ਅਰਥ ਪੁੱਛੇ। ਉਸ ਦੇ ਨਾ ਦੱਸ ਸਕਣ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਪੰਡਤ ਨਿਰੋਤਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਨਿਰੋਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਥੋਂ ਦੀ ਗਿਆਨੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਤੋਂ ਵੀ ਅਰਥ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖ ਭੇਜਣ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ 25 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਖਰਚ ਭੇਜਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਉਹ ਉਥੋਂ ਰੋਜ਼ ਅਰਥ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਟੀਕੇ ਦੇ 27 ਦਸਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਲਿਖ ਕੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਪਾਸ ਭੇਜੇ।”¹⁴ ਇਹ ਟੀਕਾ ਕਿਥੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁਨੀ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, “ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੋਤਮ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਤੱਕ ਵਿਸਤਾਰ ਪੁਰਬਕ ਟੀਕਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਪੂਰਾ ਕਰਣ ਦਾ ਉਦਮ ਕਰ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਤਪਾਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਨਾਲ ਆਪ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਖਰੜੇ ਦੇਖਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਕੁਝ ਸੱਜਣ ਲੈ ਗਏ ਜੋ ਦੁਰਭਾਗ ਨਾਲ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ, ਆਪ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਖਰੜੇ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦਾ ਹੀ ਟੀਕਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਕਲ ਕਿਸੀ ਕਿਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜੀ ਪਾਸੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।”¹⁵ ਪਰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਟੀਕਾ ਸੰਪੂਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।¹⁶ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਚਲੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸਰਵੋਤਮ ਪਰੰਪਰਾ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਅਰਥ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖਾਏ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖਾਏ ਅਰਥ ਸੀਨਾ ਬਸੀਨਾ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੱਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਅਰਥ ਜਿਉਂ ਕੇ ਤਿਉਂ ਚਲੇ ਆਏ ਸੁਣੀਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵੀਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਕਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਹੀ ਹੈ, ਕਿ ਸੁਣੀ ਗੱਲ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਬਿਸਮਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕਦ ਯਾਦ ਔਣੀ ਹੈ? ਪਰ ਬਹੁਤਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਡੋਗਰਾ ਗਰਦੀ ਨੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ ਨੂੰ ਘੱਟੋ ਕੌਡੀਆਂ ਰਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਡੋਗਰਾ ਗਰਦੀ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਲੋਂ ਮਦਦ ਮਿਲਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਪੌਰਾਣਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਯਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਏਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਰੋਲ ਗੁਰਮਤ ਦੇ

ਅਰਥ ਲੁਕ ਗਏ ਅਤੇ 'ਖਿਚੜੀ ਮਿਲਵੇਂ ਅਰਥ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ' ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਸੁਧਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੂਫੀ ਮਤ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਰੰਗਣ ਭੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਠੁਕ ਬੱਝਵੀਂ ਸੂਰਤ ਨਾਂ ਰਹੀ।¹⁷ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੋਈਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ 'ਸਿੰਘ ਸਭਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ, ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਹਰਿਬੰਸ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਪਹਿਲੀ ਉਪ-ਸ਼ਾਖਾ ਗੁਣੀ ਗਿਆਨੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਆਦਿ। ਦੂਜੀ ਉਪ-ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰੀਖਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਲਿਖੇ। ਇਸ ਉਪ-ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਟੀਕਾਕਾਰ ਹਨ - ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਬੁਧ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਰਸ ਆਦਿ। ਤੀਜੀ ਉਪ-ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਟੀਕਿਆਂ ਜਾਂ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੀ। ਇਸ ਉਪ-ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਤ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਟੀਕੇ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ, ਸੰਤ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਲੇਖ-ਯੋਗ ਹੈ।”¹⁸

ਆਧੁਨਿਕ ਟੀਕਾਕਾਰੀ

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, “ਅੰਨਦ ਘਨ ਦੇ ਟੀਕੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੋਈ ਇਕ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਦ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਰਥ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਆਬੋ ਹਵਾ ਵਿਚ ਫਰਕ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕੰਮ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।”¹⁹ ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਟੀਕ 1898 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਟੀਕੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਪੇ। “ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਹਫਤੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਰਥਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਤਰਤੀਬ ਅਜੇ ਤਕ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਨੇ ਟੀਕੇਕਾਰੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੇਧ ਦਿਤੀ।ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੇਧ ਦਿਤੀ। ਇਹ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ, ਕੋਈ ਪੈਂਹਠ ਵਰ੍ਹੇ, ਸੰਥਯਾ ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਛਪਾਈ ਤਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ।”²⁰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

1. ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ-ਮਾਲ ਦਾ ਫਿਕਰ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਜਿਵੇਂ-ਕਿਵੇਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਹੀ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਣਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਦੂਰ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕੇਵਲ ਭਾਵਨਾ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਖੁਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਕਰਨੇ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ

ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦਮਨ-ਚੱਕਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਉਲਝਾਈ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।

2. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਿਸਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਤੱਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਰੇਗਿਸਤਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਗਜ਼, ਕਲਮ ਅਤੇ ਸਿਆਹੀ ਮੁੱਖ ਜਰੂਰਤਾਂ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਲੁਕਣ ਠਿਕਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਜਾਂ ਕਸਬਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਉਥੇ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਕਾਇਮ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਾਬਜ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਜੂਝਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਪਰ ਜਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਦਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਡੇਰੇ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ। ਕੁਝ ਡੇਰਿਆਂ ਉਤੇ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੌਰਾਣਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਅਧੀਨ ਜੋ ਕਾਰਜ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਿਆ।
3. ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਰਗੇ ਸੂਝਵਾਨ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਅਣਖ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਯੋਗ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਰੂੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।
4. ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੇੜ ਨਾਲ ਕਲਾਸਕੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਘਟਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਧਾਰਮਿਕ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਬ੍ਰਜ ਅਤੇ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ।
5. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਸਾਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੜੇ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਖਿਚੇ ਗਏ। ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੁਰਜੋਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਖੈਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।
6. ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾਉ ਪਦਾਰਥਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵੱਲ ਵਧਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਵੇਸਲੇ

ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲੱਗਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ ਬੋਝ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਏ।

7. ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਤਰਕ ਭਰਪੂਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਜੋਰ ਫੜਿਆ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇਕਰ ਉਸ ਵਿਚ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਲੋੜ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਫਾਇਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਤਰਕ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ।

ਆਧੁਨਿਕ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿਚਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੁਰਾਤਨ ਟੀਕਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਟੀਕੇ ਹੁਣ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਈ ਪਿਛਲਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਥੋੜੀ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:²¹

1. ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹਰ ਤੁਕ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਤੁਕ ਦੇ ਇਕ ਅਰਥ ਹੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ।
2. ਅਰਥ ਸ਼ਬਦ-ਵਿਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।
3. ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਵਾਜ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
4. ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰਮਤ ਨੂੰ ਵੇਦ-ਵੇਦਾਂਤ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
5. ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਧ ਭਾਖਾ ਲੱਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਯੁੱਗ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕੇ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਟੀਕਾ ਇਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਹਰਬਾਨ, ਅਨੰਦਘਣ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਮ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਮਿਆਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਵਿਚ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਮ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਤਾ ਟੀਕਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਤਤਕਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਪਾਠ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪੋਥੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਟੀਕਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੁਆਰਾ ਛਾਪੇ ਗਏ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਸ. ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਕੌਰ ਅਤੇ ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਲਿਪੀਅੰਤਰਣ ਸਹਿਤ ਇਕ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੁਆਰਾ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ

ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਆਰੰਭੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਫਲ ਵੀ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਥੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

1. ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਟੀਕ (ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਾਲਾ ਟੀਕਾ), 4 ਭਾਗ।
2. ਗਿਆਨੀ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਭਾਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨੀ ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, 1936 ਈਸਵੀ।
3. ਪੰਡਤ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ, ਪੰਜ ਭਾਗ।
4. ਗਿਆਨੀ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, 8 ਭਾਗ।
5. ਸੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਟੀਕਾ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, 10 ਭਾਗ।
6. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸੱਤ ਭਾਗ।
7. ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ, 10 ਭਾਗ।
8. ਗਿਆਨੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਟੀਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ ਵਿਕਾਸ), 8 ਭਾਗ, 1994 ਈਸਵੀ।
9. ਗਿਆਨੀ ਹਰਿਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਸ਼ਨ ਨਿਰਣੈ ਸਟੀਕ: ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, 14 ਭਾਗ।
10. ਪ੍ਰੋ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, 4 ਭਾਗ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫਰੀਦਕੋਟੀ ਟੀਕਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ ਇਹ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਟੀਕੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਵੀ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਟੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦੀ ਬੋਲੀ ਗੂੜ੍ਹ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਛਪਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਲੇਕਿਨ ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਟੀਕੇ ਦੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਅਤਿ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਉਥਾਨਕਾ ਦੱਸ ਕੇ ਅਰਥ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਭਾਂਤ ਇਕੋ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਜ ਦੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।”²²

ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਟੀਕ (ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਾਲਾ ਟੀਕਾ)

ਇਹ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਉਂ ਪਈ, ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, “ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਸਨਾ ਪੁਰ ਹੀ ਹੋਣਾ ਦਸਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਈਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਤਹਰੀਰ ਅੰਦਰ ਟੀਕੇ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਡਾਕਟਰ ਟ੍ਰੰਪ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਜਰਮਨ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਕਲਮ ਉਠਾ ਕੇ ਅਸੁੱਧ ਟੀਕਾ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਨੇ ਇਕ ਸੁੱਧ ਟੀਕੇ ਦੀ ਖਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।”²³ ਇਸ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਰਿਆਸਤ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਿਕ੍ਰਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਆਰੰਭੇ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਸੇਖਵਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਇਹ ਟੀਕਾ ਸੰਮਤ 1934 ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਸੰਮਤ 1940 ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਪਟਨਾ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜਾਇਆ। ਕਮੇਟੀ ਵਿਚਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰਥਲਾ ਰਿਆਸਤ, ਭਾਈ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨਨਕਯਾਨਾ (ਸੰਗਰੂਰ), ਭਾਈ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਜੰਗੀ ਰਾਣਾ, ਭਾਈ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਸੇਖਵਾਂ ਵਾਲੇ, ਪੰਡਤ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਪੰਡਤ ਬਾਲਕ ਰਾਮ ਜੀ ਉਦਾਸੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਬਾਬਾ ਬਖਤਵਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਹ ਟੀਕਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਰੜੀ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ

ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਿ. ਹਰਿਬੰਸ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਇਹ ਟੀਕਾ 'ਪੰਚ ਪਰਵਾਣੀ' ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਰਮ ਪਿਆਰੇ ਮੇਜਰ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ, ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ 20-25 ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਇਕ-ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਲਿਖ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵਿਚਾਰ ਸਭਾ ਲਗਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋ ਮੁੱਖੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਅਰਥ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਫਿਰ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।”²⁴

ਚਾਰ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਏ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਨ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਾਵਨ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਸੁਧਾਈ ਕਰਕੇ, ਸੰਮਤ 1981 ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਛਪਿਆ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਅੱਜਕਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਛਪੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ 2925 ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੰਨੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਮੂਲ ਤਤਕਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਟੀਕਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ ਕੇ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਵਿਸਤਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਭਾਉ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨੀ ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਟੀਕਾ ਸ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ)

ਇਹ ਟੀਕਾ ਸ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਸੀਆ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾ ਵਿਦਯਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਸਨ:

1. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਹਿਤਯ ਦਾ ਯੋਗਯ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲੇਖਾਂ ਅਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਨਾ।
2. ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਬੰਧੀ 'ਰੀਸਰਚ' ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ।
3. ਮੌਜੂਦਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਯ ਦੀ ਯੋਗ ਛਾਣ ਬੀਨ ਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਈ ਕਰਨੀ।
4. ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਨਾਂ ਬਸੀਨਾਂ ਚਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਸਾਖੀਆਂ(ਰਵਾਇਤਾਂ) ਦਾ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ।
5. ਅੱਡ ਅੱਡ ਬੋਲੀਆਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉਲੱਥੇ ਕਰਨੇ।

ਇਸ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਬਾਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਿਵੇਂ ਪੰਥ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਸ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਦ ਛੇਦ ਅਤੇ ਕਠਨ ਤੁਕਾਂ ਤੇ ਪਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਸਹਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਅਪ੍ਰੈਲ 1918 ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਆਇਆ। ਇਹ ਪੋਥੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰੈਸ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਛਪੀ। ਏਸੇ ਲੜੀ ਤਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੋਥੀ 1930 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਆਈ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ:

1. ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕੁਝ ਮਤਭੇਦ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।
2. ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਜੋ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਵਾਇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਧਰੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਅਰਥ ਅਜੇਹੀ ਗੁਹੜ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਐਨ ਪੂਰੇ ਉਤਰਦੇ ਹਨ।
3. ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਪਉੜੀ ਦੀ ਲੜੀ ਪਿਛਲੀ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

4. ਸਾਧ ਸੰਤ ਆਦਿ ਪਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ।
5. ਹਰ ਇਕ ਸੈਂਚੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਥੇ ਜੀ ਚਾਹੇ ਸਹਿਲ ਹੀ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾ ਸਕੀਦਾ ਹੈ।
6. ਇਹ ਟੀਕਾ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨੀ ਭਗਤ ਰਾਮ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਏਹ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜਾ ਹੀ ਅਸਚਰਜ ਹੋਇਆਂ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨੇ ਬ੍ਰੀਕ ਟਾਇਪ ਦੇ ਭੀ 140 ਸਫਿਆਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੋਹਿਲੇ ਤਕ ਹੀ ਟੀਕਾ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ 22 ਸਫਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਅਰਥ ਬੜੇ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਵਧੀਕ ਮਿਹਨਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਬਲਕਿ ਬਹੁਤ ਉਦਮ ਕਰਕੇ ਇਕ ਇਕ ਅੱਖਰ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹ ਭਾਵ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ (ਟੀਕਾ ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ)

ਇਹ ਸਟੀਕ ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਉਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਬੇਕਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਗਿਆਨੀ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਦੂਜਾ ਟੀਕਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੋ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਉਹ ਰਿਆਸਤ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਸਾਂਭਿਆ ਕਿ ਮੁੜ ਬਾਹਰ ਨਾ ਆਇਆ। ਰਿਆਸਤ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਅਧੀਨ ਟੀਕਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਵਿਚ ਉਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਸੰਨ 1911 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਹੋਯਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਾਨ (ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ, ਕੌਂਸਲ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ) ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਵਲੋਂ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਟੀਕ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਸੁਣੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਅਰਥ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਭੀ ਹੱਥ ਪੱਲੇ ਨਾ ਪਿਆ, ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪਨੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਸ੍ਰ: ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੈਕ੍ਰਟਰੀ ਸਟੇਟ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ, ਕਿ 'ਟੀਕੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਔਖੀ ਰਚਨਾ ਸੌਖੀ ਬਣਕੇ ਹਰੇਕ ਦੇ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਏਹ ਟੀਕਾ ਤਾਂ ਮੂਲ ਪਾਠ ਨਾਲੋਂ ਭੀ ਔਖਾ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ', ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਅਜੇਹਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਏਹ ਸਾਰਾ ਟੀਕਾ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਹਰ ਇਕ ਪੜ੍ਹ-ਅਨਪੜ੍ਹ ਮਾਈ-ਭਾਈ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕੇ, ਅਤੇ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੇ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਦੁਬਾਰਾ ਛਾਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ।”²⁵

ਮਹਾਰਾਜਾ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਆਰੰਭੇ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵਿਦਯਾਲਯ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਸਿਰੇ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਫਿਰ ਇਹ ਕੰਮ ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਤੰਬਰ 1912 ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਰਜ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਜਾ ਕੇ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 16 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਟੀਕਾ ਰਿਆਸਤ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੋਚਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਪੰਡਤ ਜੀ ਆਪ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਛਪਾਈ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਉਥੇ ਗਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਟੀਕੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ “ਸੁਦਾਰ ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਦੌਰੇ ਤੇ ਸਨ, ਸੁਦਾਰ ਫਤੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੁਰਮਾਯਾ ਆਪ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੋ, ਦਾਸ (ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਸੁਦਾਰ ਬਹਾਦਰ ਸੁਦਾਰ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ, ਕੌਂਸਲ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ) ਦੇ ਪਾਸ ਹਾਜਰ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਟੀਕੇ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ - ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਮਰਜੀ ਪੁਰਾਤਨ ਟੀਕਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ, ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।”²⁶

ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਟੀਕਾ ਛਪਦਾ ਨਾ ਵੇਖ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ

ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਵਾਂ ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਪਰ ਫਿਰ ਕੁਝ ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ “22 ਮਘਰ ਸੰਮਤ 1985 ਬਿਕ੍ਰਮੀ (1928 ਈਸਵੀ) ਨੂੰ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਕਰਕੇ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਕੇ ਸਵੇਰੇ 10 ਵਜੇ ਟੀਕਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ 16 ਘੰਟੇ ਹਰ ਰੋਜ ਲਿਖਾਈ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜੋ ਅੱਸੂ ਦੀ 17 ਅਮਾਵਸ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਾਰਾ ਟੀਕਾ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਯਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਸਣੇ ਟੀਕਾ ਹੋ ਗਿਆ! ਮੈਂ ਆਪ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ।”²⁷ ਇਹ ਟੀਕਾ ਭਾਵੇਂ 1928 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਛਪਾਈ 1934 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਭੇਦ ਮੈਨੂੰ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਯਾ ਸੀ, ਏਹੋ ਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੀਕ ਟੀਕਾ ਨਹੀਂ ਛਪਵਾਯਾ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬੜੀ ਮਿਹਰ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਸੰਨ 1934 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਗੁਰਮੁਖ ਪਿਆਰੇ, ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਲੋ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਯਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਦੇਹ ਨਿਸਚੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਪਰੋਕਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਇਸ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਸਫਲ ਕਾਰਜ ਹੋਯਾ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਤਮਕ ਅਸੀਸ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਟੀਕਾ ਛਪ ਕੇ ਗੁਰ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਕਰ ਕਮਲਾਂ ਵਿਚ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋਯਾ ਹੈ।”²⁸

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਟੀਕ (ਟੀਕਾ ਗਿਆਨੀ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ)

ਇਹ ਟੀਕਾ ਗਿਆਨੀ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਾਲਜ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਮੇਤ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸੀ। ਕਾਲਜ ਵਿਖੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਲਾਸਾਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਅਤੇ ਕਥਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਚਲ ਰਹੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਪ੍ਰਤੀ ਸੋਝੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਯੋ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਲਾਘਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਆਂ ਤੇ ਟਿਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਆਪ ਦਾ ਰਚਿਆ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਬਿੱਤਾਂ ਦਾ ਟੀਕਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਿਸ ਪਰ ਅਨੇਕ ਬਾਰ ਧੰਨਯਵਾਦ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਜੋ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਭੇਜੀ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਅਰ ਇਸ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਚਿਤ ਅਤੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਯਾ ਹੈ। ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਅਗੇ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਓਹ ਆਪ ਨੂੰ ਚਿਰ ਤੋੜੀ ਅਨੰਦ ਸਹਿਤ ਪੰਥ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਾਈ ਰਖੇ ਜੇ ਆਪ ਜੇਹੇ ਗਿਆਨੀ ਅਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਡੀ ਕੌਮ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਸਾਡੀ ਪੂਰਨ ਉਨਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।” ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀਐ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਅਰਥ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਹੀ ਸੋਝੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਟੀਕਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਅੱਠ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਇਸ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਲਈ ਸੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਲਫਜ਼ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅਰਥ ਪੰਝੀਆਂ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੋਏ ਹਨ ਓ, ਅ, ਲਗ ਮਾਤ੍ਰ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਾਲਾ ਤੇ ਭਾਵਾਰਥ ਦੇ ਤਤਕਰਿਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਹਿਤ ਭਾਵਾਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਐਮ. ਏ. ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੰਥ ਰਤਨ ਨੇ ਪੜ੍ਹਕੇ ਰੀਵੀਊ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦਿਆਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣਗੇ।' ਇਸ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਆਏ ਦੋ ਤਤਕਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਇਕ ਤਾਂ ਅਖਰ ਲਗ ਮਾਤ੍ਰ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਤੁਸਾਂ ਲੱਭਣਾ ਹੋਵੇ ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ

ਤੁਕ ਯਾਦ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਲੱਭ ਲਉਗੇ, ਲਗ ਮਾਤ੍ਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਕੇ ਏਸੇ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਵੇਖੋ ਜਿਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਪੰਗਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਲੱਭ ਪਵੇਗਾ। ਦੂਸਰਾ ਤਤਕਰਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਦਾ ਤੁਸਾਂ ਸ਼ਬਦ ਵੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਭਾਵਾਰਥ ਤਤਕਰਾ ਵੇਖੋ ਇਸ ਤਤਕਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਅਖਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹਿਸਾਬ ਲਗਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਭਾਵ ਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਭਾਵਾਰਥ ਤਤਕਰੇ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖੋ। ਇਹ ਟੀਕਾ ਅੱਠ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਆਖਰੀ ਪੋਥੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛਾਪੀ ਗਈ। ਕਾਰਨ ਏਹ ਸੀ ਕਿ ਲੇਖਕ ਕੋਲ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲਈ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਬੇਹੱਦ ਕਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਇਹ ਟੀਕਾ ਛਪਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤਨਖਾਹ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਇੰਨੇ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਟੀਕਾ ਤਾਂ ਕੀ ਛਪਵਾਉਣਾ ਸੀ ਘਰ ਦਾ ਖਰਚ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸਹਿਯੋਗ ਵਿਚ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੀਮਤ ਪਹਿਲਾਂ ਅਦਾ ਕਰ ਦੇਣ। ਕੀਮਤ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਦੋ ਟੀਕੇ ਤੁਰੰਤ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਛਪਣਗੇ ਪੁਰਾਣੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਹੀ ਭੇਜੇ ਜਾਣਗੇ। ਦੂਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸੱਜਣ ਇਕ ਸੌ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਈਆ ਦੇ ਸਾਲ ਲਈ ਵਿਆਜ ਮੁਕਤ ਦੇ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਥ ਦਾ ਭਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਮ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ ਜਨਵਰੀ 1929 ਵਿਚ ਛਾਪ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਟੀਕਾ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਟੀਕਾ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ)

ਸੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 7 ਨਵੰਬਰ 1915 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਸ. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਫੂਲ ਕੌਰ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਸਤੋ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਲੈ ਲਿਆ। ਸੰਤ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਮੱਥੇ ਮੰਨ ਕੇ ਡੇਰੇ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਸੇਵਾ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਮੁਚਾ ਜੀਵਨ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਾ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਤ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਅਰਪਨ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਠ ਸਾਲ ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਜੋ ਅਰਥ ਦਰਸਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜਿਸਨੂੰ 'ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਅਮੀਰ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਲਮਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਟੀਕਾ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਟੀਕਾ ਦਸ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਹੈ।

ਸੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਪੁਰਵਕ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਉਤਮ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਹੈ। ਜਪੁ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਉਥਾਨਕਾਵਾਂ, ਮੰਤ੍ਰ ਅਤੇ ਮੰਗਲ ਨਿਰਣਯ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਪੁਰਵਕ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਿਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਟੀਕਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹ ਟੀਕਾ 13 ਜਨਵਰੀ 1961 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਛਪਿਆ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਵਾਰ 16 ਅਗਸਤ 1976 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਕੋ., ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਛਾਪਿਆ।

ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਟੀਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ - ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ ਵਿਕਾਸ (ਟੀਕਾ ਗਿਆਨੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ)

ਗਿਆਨੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ, ਉਪਰੰਤ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ

ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਸਮਝਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਮਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹਿਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਬੋਧ ਸਾਗਰ, ਜਨਮ ਪਦਾਰਥ, ਨਾਮ ਪਦਾਰਥ, ਪ੍ਰੇਮ ਪਦਾਰਥ, ਗਿਆਨ ਪਦਾਰਥ, ਮੁਕਤਿ ਪਦਾਰਥ, ਅਨਮੋਲ ਬੋਲ, ਸੇਵਾ ਚਮਤਕਾਰ, ਮਨੀ ਮ੍ਰਿਗੇਸ਼ ਵਲਵਲੇ, ਅਨਮੋਲ ਰੁਬਾਈਆਂ, ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ, ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਸਟੀਕ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਟੀਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਰਾਂ-ਤੋਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਟੀਕ ਕਰਨ ਦਾ ਜੋ ਦੀਰਘ ਸੰਕਲਪ ਵਿਦੇਸ਼ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਲਿਆ ਸੀ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੈਂਚੀ 24.10.80 ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ੍ਰ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਰਿਲੀਜ਼ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਟੀਕਾ 1994 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਟੀਕਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਛਪਾਈ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚੜਾਈ। ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕਾ ਅੱਠ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੈ।

ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਟੀਕਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ)

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲੀ ਗਿਆਨੀ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿਚ ਭਾਈ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਨਾ ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਸੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਖੋਜ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਆਜੀਵਨ ਇਸ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜਿਸ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਇਥੇ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ 'ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ'। ਇਹ ਰਚਨਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ-ਜੀਅ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਅਤੇ ਜੋ ਕਾਰਜ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾਤਾ ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੱਤ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪੋਥੀ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਕਿਉਂ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਪੋਥੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕੋਈ ਵਡੇਰਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੋ ਮੂਲ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਵਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਉਹ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਧੁਰੋਂ ਆਈ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਹੈ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਅਗਮ ਅਗਾਧ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਅਗਾਧ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਤੇ ਭਾਵ ਆਦਿਕ, ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਇਕ ਅਲਪਗ ਜੀਵ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ, ਤੇ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਥਯਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲਿਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਾਂਙੂੰ ਮਿਲੀ ਹੈ।”²⁹

ਸੰਥਯਾ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ, ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰਮਤਿ ਰਸ ਵਿਚ ਰਚੀ-ਮਿਚੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਅਸਾਂ ਇਸ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਖ ਦੀ ਕੋਈ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਨਾਲ ਰਸਤਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਨਿਜ ਮਨ ਨੂੰ ਗੁਰ ਆਸ਼ਯ ਨਿਸਚੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵੇਲੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਆਸ਼ਯ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਗੁਰ ਆਸ਼ਯ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਤੇ ਰਾਇ

ਦੇ ਵਖੇਵੇਂ ਵਾਲੇ ਮੂਲ ਵਾਂਙੂੰ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੂਲ ਆਸ਼ਯ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦਾ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਕਲਯਾਣ ਹੈ ਤੇ ਕਲਯਾਣ ਮਾਰਗ ਵਾਲੇ ਸਤੋ ਗੁਣੀ ਰਸਤੇ ਉਤੇ ਟੁਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਟੁਰਦੇ ਹਨ।³⁰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਬੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁਕ ਆਈ ਹੈ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਨਾਲ ਸੋਧ ਕੇ ਛਾਪੀ ਜਾਏ, ਵਾਹ ਲਗਦੀ ਹਰ ਤੁਕ ਨਾਲ ਪਤੇ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਬੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਤਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਤੇ ਮਹਲੇ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇ ਕੇ ਅੰਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅੰਕ, ਯਾ ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਾਰ ਦੀ ਤੁਕ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਾਰ ਦੀ ਪਉੜੀ ਦਾ ਅੰਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਦੇ ਪਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦਾ ਅੰਕ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੇ ਪਦੇ ਦਾ।”³¹ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਤਨ ਨੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਟੀਕਾ ਛਪਾਈ ਅਧੀਨ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ (ਟੀਕਾ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ)

ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਅਮੋਲਕ ਕਿਰਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕਾ ਦਸ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। 1925 ਤੋਂ 1961 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਐਡੀਸ਼ਨ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਹ ਟੀਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਘਾਲਣਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਆਇਆ ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵਈਆਂ, ਜਪੁ ਅਤੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਟੀਕਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਇਤਨਾ ਭਾਰੀ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਨਾਹ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਨਿਵਾਸੀ ਇਕ ਸੱਜਣ ਸ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਤੇ ਕੀਤੇ ਮੇਰੇ ਟੀਕੇ ਵੇਖੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰਾ ਟੀਕਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਚਲੇ ਗਏ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਟਿਕਾ ਗਏ। ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਚਿਣਗ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ।

ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਜੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰਿਸ਼ੀ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਕਿ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ ਲਿਖਣਾ 'ਅਕਾਸ਼ ਬਾਣੀ' ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ। ਬੋਲੀ ਸਦਾ ਬਦਲਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜੋ ਅੱਜ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਉਸ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਤਦੋਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਅੱਜ ਦੇ ਕੋਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ, ਤਦੋਂ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ ਭੀ ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਸੀ।”³²

ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਰਕਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਤਰਕ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ੰਕਾ ਬਾਕੀ ਨਾ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਯਤਨ ਆਰੰਭੇ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜਾਇਆ। ਪੁਰਾਤਨ ਟੀਕਿਆਂ ਨਾਲੋਂ “ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੰਮ ਵਧੇਰੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹਾਸਲ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਸੀਲੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ

ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਬਿਨਾ ਝਿਜਕ ਬਿਨਾ ਮਦਦ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਠਾਣ ਲਈ। ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮਿਲ ਕੇ ਨੇਪਰੇ ਨਾ ਚਾੜ੍ਹ ਸਕਦੀਆਂ ਹੋਣ, ਉਹ ਨਿਹੰਗ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਫੱਕਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈ ਲਿਆ। ਸਾਲਾਂ ਭਰ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਵੀ ਚੜਾ ਦਿੱਤਾ। ... ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਨਵੀਨ ਵਿਆਖਿਆ ਕਾਰਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਘੜਨ, ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਘਾੜਨ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।”³³

ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਸ਼ਨ ਨਿਰਣੈ ਸਟੀਕ: ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ (ਟੀਕਾ ਗਿਆਨੀ ਹਰਿਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ)

ਗਿਆਨੀ ਹਰਿਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 25 ਅਪ੍ਰੈਲ 1925 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪਿੰਡ ਹਾਸਲ ਤਹਿਸੀਲ ਚਕਵਾਲ, ਜ਼ਿਲਾ ਜੇਹਲਮ ਵਿਖੇ ਸ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਰਾਜ ਕੌਰ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਅੱਜਕਲ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਘਰ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਲਗਨ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਅਖੰਡ ਪਾਠੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਵਿਖੇ ਮੀਤ ਮੈਨੇਜਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਉਪਰੰਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਆ ਵਸੇ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਾਢਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਇਕ ਚੌਕੜੇ ਵਿਚ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਜੋ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਸਨਮਾਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਰਚੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ 'ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਸ਼ਨ ਨਿਰਣੈ ਸਟੀਕ: ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ' ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੋਥੀ 1980 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਦਾ 'ਆਦਿ ਕਥਨ' ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦਸਦੇ ਹਨ:

1. ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਪਾਦਨਾ ਤੇ ਗੁਰਿਆਈ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਰੰਥਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਭਰਪੂਰ ਵਾਕਫੀਅਤ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਾਰੇ ਗੁਰਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵਡਮੁੱਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਮਹਾਨ ਪਰ-ਉਪਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ।
3. ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਪਦ-ਵੰਡ, ਬਿਸਰਾਮ ਤੇ ਸੁੱਧ-ਉਚਾਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਨਵੀਨ ਖੋਜ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।
4. ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਕਾਵਲੀ ਸਿਰਲੇਖ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅੰਦਰ ਦਰਜ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਪੈਰ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮਤਲਬ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ।
5. 'ਪਹਿਲੀ ਪੋਥੀ ਦਾ ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ' ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਇਕ ਨਕਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਕਰਤਾ, ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਾਮ, ਪੰਨਾ, ਸ਼ਬਦਾਂ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਪਹਿਰੇ, ਛੰਤ, ਵਣਜਾਰਾ, ਵਾਰ ਪਉੜੀ, ਤੇ ਸਲੋਕ ਦੇ ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵੇਰਵਾ ਲਿਖ ਕੇ ਹੇਠ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਜੋੜ ਲਿਖ ਕੇ ਸਟੀਕ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗੀ।

6. ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੇ ਅਰਥ, ਵਿਆਖਿਆ, ਸ਼ੰਕਾ ਤੇ ਸਮਾਧਾਨ ਅਤੇ ਸਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਦਵਤਾ, ਖੋਜ ਤੇ ਯੁਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦੀ ਤੀਖਣ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।
7. ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਨੂੰ ਬਿਸਰਾਮ ਦੇ ਕੇ ਮੋਟੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵੱਖਰਾਪਨ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੋ ਸਕੇ ਤੇ ਸੁੱਧ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਫਿਰ ਉਚਾਰਨ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜੋ ਬਿੰਦੇ ਸਹਿਤ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਿੰਦੇ ਰਹਿਤ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਅਗੋਂ ਕੁਝ ਫੁਟਕਲ ਉਚਾਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਦ ਅਰਥ, ਅਰਥ, ਸ਼ੰਕੇ ਤੇ ਨਿਰਣੈ ਅੰਤ 'ਚ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਸਟੀਕ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਸਟੀਕਾਂ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਪ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
8. ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਲਗ ਮਾਤ੍ਰੀ ਨੇਮਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।
9. ਸ਼ਬਦ ਸਰੂਪਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ, ਪਾਠ ਭੇਦ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਹਥ ਲਿਖਤ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਸੋਨੇ ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।
10. ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਤੁਲਤ ਵਿਚਾਰ ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਲਾਭ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਟੀਕੇ ਲੱਭਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ; ਸਾਰੀ ਅਰਥ ਸਮਗਰੀ ਇਕੋ ਥਾਂ ਤੋਂ ਲੱਭ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।
11. 'ਸ਼ੰਕਾਵਾਦੀ ਅਰਥ ਨਿਰਣੈ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਿਚਾਰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਨਵੀਂ ਖੋਜ ਤੇ ਯੁਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਅਰਥ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਬੇਹੱਦ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ।
12. ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਹੋਰ ਅੱਡ ਅੱਡ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਤਸੱਲੀ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ 'ਗੁਰ ਸੇਵਕ ਸਭਾ' ਨੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ ਟੀਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਬਲਕਿ ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਪੰਨਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚ ਸੌਖੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਥੇ ਇਹ ਆਮ ਉਪਲਬਧ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਸੰਖਿਪਤ ਅਰਥ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਕਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਿ. ਹਰਿਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸ਼੍ਰੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੋ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਮਦਦ ਦੇਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਹਰਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਵਾ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਰਤੀ ਘਾਲਨਾ ਕਰਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਜੇ ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਡਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉਚਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅਗੇ ਆਉਂਦਾ।”³⁴

ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸੰਖੇਪ ਵਿਆਕਰਣ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਔਖਿਆਈ ਨਾ ਆਵੇ। 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਵਿਚੋਂ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਜੋ ਨਿਯਮ ਸਮਝ ਆਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸੌਖ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਲਿਖਤ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦਾਂਤਿਕ ਲਗਾਂ-ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਨੇਮ ਦੇਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਗੁਰੂਮਹਾਰਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਵਹਾਉ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਚਲ ਕੇ ਕੁਝ ਕੁ ਥਹ ਲੱਗਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਹਾਉ ਕਿਸ ਪਾਸੇ

ਚਲਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਬੇ-ਨਿਯਮੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਹੋਈ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਰੀਕਾ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਅਣ-ਗਹਿਲੀ ਪਿੱਛੋਂ ਲੱਭਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਭੀ ਸਾਰਾ ਜਤਨ ਨਿਰਾਰਥ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਪੱਲੇ ਪੈ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”³⁵ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਟੀਕਾ 26 ਮਈ 1936 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ 15 ਸਤੰਬਰ 1941 ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਟੀਕਾ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਸਮਝਾਉਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ 'ਗੁਰ ਸੇਵਕ ਸਭਾ' ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਛਪਾਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਕੀਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਟੀਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ ਕੇ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਟੀਕੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸੌਖ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵੱਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਵੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੀ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਿੰਦੀ ਟੀਕਾ ਜੈਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮੱਧਯੁੱਗ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਚਿੰਤਕ, ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੁਧਾਰਕ, ਯੁੱਗ ਨਿਰਮਾਤਾ, ਮਹਾਨ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ, ਦੀਨ ਦੁਖੀਆਂ ਦੇ ਪਰਮ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸਨ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਖਟਕਦਾ ਹੈ।”³⁶ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਚਿੰਤਨ, ਭਾਸ਼ਾ, ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਇਹ ਰਚਨਾ ਮਿਤ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੁਆਰਾ 1961 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰੋ. ਅਤੇ ਮੁਖੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਟੀਕੇ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਸਨ ਪਰ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਭਾਗ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਜਨਵਰੀ 1980 ਵਿਚ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇਸ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਭਾਗ ਹੀ ਸਿਰੇ ਚੜਿਆ ਸੀ। ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਉਪਰੰਤ 1986 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਮੁਨੀ ਅਰਜੁਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕੇ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭਿਆ ਪਰ ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਸੰਮਤ 2017 (ਸੰਨ 1960 ਈਸਵੀ) ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਚੇਲਾ ਰਾਮ ਅਤੇ ਡਾ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਟੀਕਾ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਅਨੁਵਾਦ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤੀਹ ਹੋਰ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੱਕ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਗਮ ਹੈ। 1430 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਮੁਖੀ ਦਰਸ਼ਨਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਮਨੁਖਤਾ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਹੀਂ ਉਸ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦੂਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਣ। ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੁਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਦਵਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਮਾਹਰ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਇਸ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ, “ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਗਤ ਅਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਗੋਂ ਅਨੁਵਾਦਕ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਨਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਉਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਨੁਵਾਦ ਨਾਲੋਂ ਭਾਵ-ਅਨੁਵਾਦ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਵਾਲੀ ਸੁਗੰਧੀ ਹੋਣੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।”³⁷

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਯਤਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਕੀਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਖੋਲ ਕੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਅਤੇ ਟੀਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਸੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਇਹ ਸਮੂਹ ਯਤਨ ਸੁਲਾਘਾਯੋਗ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸੀਮਿਤ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੋਕ ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਰਜ ਕਦੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਅਨੁਵਾਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਉਤਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਨਾਂਦੇੜ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਨੂੰ ਦਮਦਮਾ ਸਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੌਂਪ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਸਾਲ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ “ਹਿੰਦੀ, ਮਰਹਿਟੀ, ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ (ਪੰਜਾਂ) ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ।” ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੇਖਕ ਅੱਗੇ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ, “ਗੁਰਮਾਂ (ਪਿੰਡ) ਵਾਲੇ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋ 28 ਬਰਸ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਰਹੇ ਅਤੇ ਬਰਕਲੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਦੇ . ਹਨ, ਇਉਂ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਅਰਬ-ਬਗਦਾਦ ਦੇ ਨਾਨਕ ਪੰਥੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭਗਤ ਤੇ ਜਗਤ ਨਾਮੇਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲਯ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਲਿਆਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਬਾਬਤ ਏਸ਼ਿਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੇ 1881 ਈਸਵੀ ਦੇ ਆਪਨੇ ਮਾਸਕ ਪੜ੍ਹ ਗਾਰਸੀਆ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਲਿਖਤੀ ਨਕਲ ਦਾ ਪਤਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਦਫਤਰ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਰਹਿਟੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਪੂਨਾ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਅਤੇ ਮੈਕਾਲਫ ਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਅਨੁਵਾਦ ਮੁਹੰਮਦ ਰਮਜ਼ਾਨ ਵਕੀਲ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਕੋਲ ਆਪ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਪਤਾ ਕਾਬਲ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚੋਂ 1839 ਵਿਚ ਲੱਗਾ। ਜਦੋਂ ਕਾਬਲ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਹੋਈ; ਅਤੇ ਕਮਾਂਡਾਰ ਇਨ ਚੀਫ ਨੇ ਉਸਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਈ।”³⁸

ਇਸ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਘੇਰੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ

ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਫਰੈਂਚ, ਜਰਮਨ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਕੰਮਲ ਅਨੁਵਾਦ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ, ਚੋਣਵੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਘੇਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਪਲਬਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਇਥੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਟਰੰਪ

ਟਰੰਪ ਜਰਮਨ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਸੀ। 13 ਮਾਰਚ 1828 ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਜਨਮ ਜਾਰਜ ਟਰੰਪ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਸਦੀ ਰੁਚੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਹਾਊਸ ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ ਆ ਕੇ ਪੂਰੀ ਹੋਈ। ਇਥੇ ਇਹ ਸਹਾਇਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 1854 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਾਚੀ ਆ ਗਿਆ। ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਲਈ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ਤੋ ਦਾ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ।

ਇੰਡੀਆ ਆਫਿਸ ਨੇ 1869 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ। ਇਸਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਆਉਣਾ ਬੇਹਤਰ ਸਮਝਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੰਗਜੂ ਬਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਅਧਿਐਨ ਵਜੋਂ ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ 1872 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਜਰਮਨ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਇਸਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਇਆ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੇ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'Life of Baba Nanak' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਭਾਗ 'Sketch of the Life of other Sikh Gurus' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ, ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਜੀ ਤੱਕ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਭਾਗ 'Sketch of the Religion of the Sikhs' ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਚੌਥਾ ਭਾਗ 'On the Compositions of the Granth' ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ 'On the Language and the Meters used in Granth' ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਪੁਜੀ, ਸੋਦਰ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ, ਮਾਝ, ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਅੰਤਿਕਾ ਵਿੱਚ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਟਰੰਪ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਮੈਕਾਲਿਫ਼ (1841-1913)

ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਦਾ ਜਨਮ 10 ਸਤੰਬਰ 1841 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਆਇਰਲੈਂਡ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। 1862 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਇਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿਵਲ ਸਰਵਿਸ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 1864 ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਬਦਲੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਖੇ ਹੋ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। 1880 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਦੀ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇਖਣ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਸਿੱਖੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। 'ਕਲਕੱਤਾ ਰਿਵੀਊ' ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਤਿੰਨ ਲੇਖ ਇਸ ਦੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਰੁਚੀ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਇਕ ਉਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਸਹਿਤ ਹਾਸਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਏਨਾ ਵੱਧ ਗਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲੰਡਨ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਕੋਲ ਠਹਿਰਦੇ। ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਏਨੀ ਵੱਧ ਗਈ ਕਿ 1893 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਇਸਨੇ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣਾ ਬਾਕੀ ਜੀਵਨ ਸਿੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਟਰੰਪ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ ਸਿੱਖ ਉਸ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ।²⁹ ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਸਿੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸਨੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ, ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ 1909 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ **The Sikh Religion: Its Sacred Writings and Authors** ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੁਆਰਾ ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸਿੱਖ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਰੋਚਿਕ ਅਤੇ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ 10 ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸਨੇ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ (1911-1986)

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਜੈ ਕੌਰ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ 1911 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੂਣਕ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੌਰਾਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਈਆਂ। ਲਾਇਲਪੁਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਮੁੰਬਈ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚੇਅਰ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਰਿਲੀਜਨ ਅਤੇ ਫਿਲਾਸਫੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿਖੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਦੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਖੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਏਸੇ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਹੋਏ। 1985 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਨ ਅਵਾਰਡ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਏਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਪੇਪਰ ਲਿਖੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਰਜ 1976 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਭਾਗ ਦੇ ਪੰਨੇ 'ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ' ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਜਿਸ ਪੰਨੇ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਉਸ ਪੰਨੇ ਦਾ ਅੰਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 1984 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਭੂਮਿਕਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਇਹ ਭਾਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ **An Introduction to Sri Guru Granth Sahib** ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ

ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ, ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਨਦਰਿ, ਭਗਤੀ, ਰਹੱਸਵਾਦ, ਸਹਿਜ, ਨਾਮ, ਗ੍ਰਹਿਸਤ, ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ, ਮੁਕਤੀ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਉਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪਾਠਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਸਕੇ।

ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ (1917-1990)

ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 1917 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸ. ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਦੇਈ ਦੇ ਘਰ ਹਜ਼ਾਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਰਾਏ ਨਿਆਮਤ ਖ਼ਾਨ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਐਮ. ਏ. ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਗਾਰਡਨ ਕਾਲਜ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਖੇ ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਚੀਆਂ ਕਾਰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ **A History of the Sikh People, The Religion of the Sikhs** ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ; ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਇਸ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਸਰਵੋਤਮ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਸਤੀਆਂ ਪੂਰਵ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ੍ਰੀ **U.N. Dhebar** ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਮੁਖਬੰਦ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਗਵਰਨਰ ਸ੍ਰੀ **N.V. Gadgil** ਨੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਭੂਮਿਕਾ ਲਿਖੀ। ਅਨੁਵਾਦਕ ਨੇ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲਗਪਗ ਅਠਾਰਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਸਤੀਆਂ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਪੱਤਰਕਾਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਸਤੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਕ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ-ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਭਗਤ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦਾ ਜਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਰਾਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ' ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪੋਥੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਅਨੁਵਾਦ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਲਾਸਰੀ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪਾਠਕ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ ਅੱਖਰ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਸਕੇ। ਹਰ ਇਕ ਪੰਨੇ ਦਾ ਹੇਠਾਂ ਫੁਟ ਨੋਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿ ਦੇ 1430 ਪੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ 1351 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਸੀ ਜੋ 1960 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਐਡੀਸ਼ਨ **World Sikh University Press** ਨੇ 1978 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ

ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਜਿਹੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਸਭ ਕੁਝ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ

ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਹੀ ਬਾਕੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰ-ਦਰ ਠੋਕਰਾਂ ਖਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁੜ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲੱਗੇ। ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ਉਜੜ ਕੇ ਨਾਭੇ ਦੇ ਰਿਫਿਊਜ਼ੀ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਮਨ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਥੇ ਹੀ 1948 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭਿਆ ਅਤੇ 1962 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਏਸੇ ਸਾਲ ਲੇਖਕ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੱਠ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਸੈਟ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਲਾਭ-ਹਾਨ ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ ਵੇਚਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਕ ਪੰਨੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਕਾਲਮ ਬਣਾ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਲਮ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅੱਥੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਦੇਣ ਲਈ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਜੇ ਨੰਬਰ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹੀ ਨੰਬਰ ਅੱਗੇ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਜਿਥੇ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਅੰਕ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਅੱਗੇ ਪੰਨਾ ਦੋ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ 1430 ਪੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੱਠ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੂਲ ਭਾਵ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਖੋਲ ਕੇ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਬਰੈਕਟਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧੂ ਅੱਖਰ ਜੋੜੇ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਮੂਲ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭ ਸਰੂਪ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਰਚ 1, 1917 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੱਕ ਟਰੱਸਟ, ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਰੇਡੀਉ ਆਦਿ ਵਿਖੇ ਉਚ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਿਆ। 1994 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਨੇ ਡੀ. ਲਿਟ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ, ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਐਵਾਰਡ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਨ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 2000 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਪੰਜਾਬ, ਨੇ 'ਵਾਰਿਸ' ਅਵਾਰਡ ਨਾਲ ਅਤੇ 2001 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬ ਰਤਨ' ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਸਮੇਤ ਸਮੂਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੱਠ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਰਜ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ **The Mystic Muse** ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਇਆ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਜ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਗੁਬੂ ਭਾਵ-ਅਨੁਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ **So Spake Kabira** ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਸੈਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ ਕਿ 'ਦੁੱਗਲ ਸਾਹਿਬ, ਮੈਂ ਇਕ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਾ ਛਾਪ ਵੀ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਅੱਸੀ ਪਾਰ ਕਰ ਚੱਕੇ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।' ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਦੇ ਇਸ ਹਲੂਣੇ ਨੇ ਦੁੱਗਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਚਿਣਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਰਵੋਤਮ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ 2004 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਤੇ ਆਖਰੀ ਭਾਗ 2005 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਨੇ 'ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਦੇ ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਲਾਸਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। 3232 ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ

ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਪੰਨੇ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ੍ਰ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਅਸੀਸ ਛਾਪੀ ਗਈ ਹੈ।

ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਕਿਨ

ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਮਾਕਿਨ ਦਾ ਜਨਮ 1925 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਇੰਜੀਨੀਅਰੀ ਅਤੇ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਅਪ੍ਰੈਲ 1952 ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੰਡੀਅਨ ਨੇਵੀ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਅਤੇ ਏਸੇ ਦੌਰਾਨ 1970 ਵਿੱਚ ਲੰਡਨ ਦੇ **Institute of Marketing** ਤੋਂ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਡਿਗਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ। 1973 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਨੇਵੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਲੈ ਕੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਕੰਸਲਟੈਂਟ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ। ਕਿੱਤੇ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਬਣੀ ਅਤੇ 1994 ਵਿੱਚ **Philosophy of Sikh Gurus** ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਏਸੇ ਰੁਚੀ ਅਧੀਨ ਨਿਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ 1996 ਵਿੱਚ **The Universal Message of Guru Granth Sahib** ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ; ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋ ਭਾਗ ਛਪਾਈ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਸਿਰਫ਼ ਨਾਲ ਇਹ ਅੱਜ ਵੀ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਲਗਪਗ ਪੰਜ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹੋਰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕਾਰਨ 1990 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਸੈਂਟਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੂਮਿਕਾ ਵਾਲਾ ਭਾਗ ਪੰਨਾ-ਰਹਿਤ ਹੈ ਪਰ ਸੰਪੂਰਨ ਅਨੁਵਾਦ 2864 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਹਰ ਭਾਗ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੰਨੇ ਦੇ ਖੱਬੇ ਦੇ ਪਾਸੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸੇ ਪੰਨੇ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ **The Essence of Sri Guru Granth Sahib** ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ

ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਅਜੋਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮਿਟਗੁਮਰੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ 1938 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਗੌਰਮਿਟ ਕਾਲਜ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਐਮ.ਏ. ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ 1967 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਪੀਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਏਸੇ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਲੈਕਚਰਾਰ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ 1977 ਵਿੱਚ ਰੀਡਰ ਵਜੋਂ ਪਦਉਨਤ ਹੋ ਗਏ। 1984 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਣੇ ਅਤੇ ਏਸੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਚੇਅਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਘੇਰਾ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸਨੂੰ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ। ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਚੇ ਪੜ੍ਹਨ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਬਣੀ ਰਹੀ ਜਿਸਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਕੁੱਲ 2986 ਪੰਨੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ 1 - 296, ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ 296 - 556, ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ 557 - 858, ਚੌਥੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ

859 - 1124, ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਭਾਗ ਵਿੱਚ 1125 - 1430 ਪੰਨੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਮੁਖਬੰਦ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰਿਸਰਚ ਬੋਰਡ ਦੇ ਪੂਰਵ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਡਾ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਪੰਨੇ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦਕ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। IX - XX - ਪੰਨਿਆਂ ਤੱਕ ਅਨੁਵਾਦਕ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। XXI - XXXII - ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਗਲਾਸਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਚਹਿਲ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੋਟੀ ਬੀੜ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ' ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਪੰਨੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਤਤਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰੋਮਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਹੀ ਉਚਾਰਣ ਲਈ ਦੋ-ਦੋ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰਾਗ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ Raag ਅਤੇ ਮਹਲਾ ਨੂੰ Mahalaa ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸੌਖੇ ਤਰੀਕੇ ਸਮਝ ਸਕੇ।

ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਪੰਨੇ ਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਲਿਪੀਅੰਤਰਣ ਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰ ਰੱਖ ਕੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਪੰਨਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੰਨਾ ਇਕੋ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੋਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਕ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦੀ ਸੁੱਧਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਾਧੂ ਭੂਮਿਕਾ ਜਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਹਰ ਇਕ ਪੰਨੇ ਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਿੱਚ ਰੰਗਦਾਰ ਵੇਲ ਛਪੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਬਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰੰਗ ਦੀ ਹੈ।

ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ (1925-1996)

ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ ਦਾ ਜਨਮ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਗੜਵਾਲ ਖੇਤਰ ਦੇ ਤੋਲੀ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਬ੍ਰਿਜ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸੀ। ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਰਮਨ ਅਤੇ ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਯੋਗ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਵੀ ਰੁਚੀ ਵਿਖਾਈ। ਏਸੇ ਰੁਚੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ, ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਨਿਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਵਿਸ਼ਵ ਗੁਰਮਤਿ ਰੂਹਾਨੀ ਮਿਸ਼ਨ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਅਤੇ ਮੁਖੀ ਸੰਤ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਤ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

“After studying the scriptures of all the faiths, he came to the conclusion that Guru Granth Sahib is supreme among them. He had utmost faith in Guru Nanak which became apparent every time he spoke about him in his address.”⁴⁰

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਜੋ ਹਿੱਸਾ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਉਪਰੰਤ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਪਿਆ। 1996 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਤੱਕ ਹੋਏ ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਰਜ ਨੂੰ

ਹਿਮਾਲੀਅਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਹੋਸਪਿਟਲ ਟਰੱਸਟ, ਦੇਹਰਾਦੂਨ, ਦੁਆਰਾ 1998 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿਖੇ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਚੁੱਕੇ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ/ਸਨ।

ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਨਿਰਮਲੇ ਮੁਨੀ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੁਨੀ ਜੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਇਸ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਸਵਾਮੀ ਪੰ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਬੋਧਨੀ ਟੀਕੇ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਨੀ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ, ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਟੀਕਾ “ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੋਤਮ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਗਿਆਨੀ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰ. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰ. ਸੁਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਮਹਾਭਾਰਤ, ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ, ਈਸ਼, ਕੇਨ, ਕਠ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਮਾਂਡੂਕਯ ਆਦਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਉਚਿਤ ਸਥਾਨ ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਮਝਣ ਲਈ ਗਿਆਨੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਅਤੇ ਭਾਵਾਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।”⁴¹ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਸਵਾਮੀ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਵਾਮੀ ਪੰ. ਮਣੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਮਲ ਕੁਟੀਆ, ਕਨਖਲ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਯਤਨ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਜਾਂ ਸਬੂਤ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ

ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ ਦਾ ਜਨਮ ਸ੍ਰੀ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮ ਪਿਆਰੀ ਦੇ ਘਰ ਅਪ੍ਰੈਲ 1932 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਪਿਤਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਫਾਂਪ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰੀਕਲ ਵਿੰਗ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਉਥੇ ਜਾ ਵਸੇ। ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਉਪਰੰਤ ਭਾਰਤ ਆ ਕੇ 1954 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਐਮ.ਏ. ਫਿਲਾਸਫੀ ਅਤੇ 1956 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਐਮ.ਏ. ਹਿੰਦੀ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਟਾਂਡਾ, ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਮਲਦਾਸ ਕਾਲਜ ਭਾਵਨਗਰ, ਗੁਜਰਾਤ, ਅਤੇ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿਖੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਬਤੌਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਏ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਯੂ.ਪੀ. ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੌਹਾਰਦ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੁਵਾਦਿਤ, ਸੰਪਾਦਿਤ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 90 ਦੇ ਲਗਪਗ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਭੁਵਨ ਵਾਣੀ ਟਰੱਸਟ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਸਹਿਗਲ ਨੇ ਪੀਐਚ.ਡੀ. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਦਾਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ 'ਤੇ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜਬਲਪੁਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਡੀ. ਲਿਟ. ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਇਸ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ

ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਸਥਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਲਿਪੀਅੰਤਰਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ; ਸ਼ਬਦ, ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਲੋੜ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਵਿੱਚ ਲਿਪੀਅੰਤਰਣ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਾਨਵ ਧਰਮ ਸਾਧਕ ਇਸ ਧਰਮ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਡਾ. ਸਹਿਗਲ ਨੇ ਇਸ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਰਲ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਸੰਪੂਰਨ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪਉੜੀ, ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸਲੋਕ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਫਿਰ ਉਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸਰਲ ਹਿੰਦੀ ਭਾਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਥ ਨੂੰ ਖੋਲ ਕੇ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਬਰੈਕਟਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਟੀਕਾ, ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਾਲਾ ਟੀਕਾ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ, ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਪੰਨੇ ਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪਾਠਕ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਹੀ ਉਚਾਰਣ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਪੋਥੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ 3750 ਦੇ ਲਗਪਗ ਹੈ।

ਲਕਸ਼ਮਣ ਚੇਲਾ ਰਾਮ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿੰਧੀ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਚੇਲਾ ਰਾਮ ਸੀ; ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਚੇਲਾ ਰਾਮ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਾਚੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਆਸ਼ਰਮ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਉਪਰੰਤ ਦਿੱਲੀ ਆ ਕੇ 1958 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ 'ਨਿਜ ਥਾਉ' ਨਾਮਕ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। 1964 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਉਪਰੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਲਕਸ਼ਮਣ ਚੇਲਾ ਰਾਮ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ।

ਲਕਸ਼ਮਣ ਚੇਲਾ ਰਾਮ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮੀ ਜੀ ਸੀ। ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਦੀ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ; ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪਤਨੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਲਕਸ਼ਮਣ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ। ਲਕਸ਼ਮਣ ਜੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ “ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸੁਪਤਨੀ ਰਾਮੀ ਜੀ) ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੌ ਪੰਚੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਭ ਇਛਾ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ 19 ਨਵੰਬਰ 1985 ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਬਰਸੀ ਤੱਕ ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਗਪਗ ਚਾਰ ਸੌ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਰਲ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ 'ਗੁਰਬਾਣੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ। ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਿਯ ਰਾਮੀ ਜੀ ਦੀ ਸੁਸ਼ਭ ਇਛਾ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਆਧਾਰ ਭੂਮੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਰੂਪ ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ।”

ਲਕਸ਼ਮਣ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਢਲੀ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਮ, ਇਸ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ, ਅੰਤਰਿਕ ਰੂਪ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਪਰਿਚਯ, ਇਸਦੀ ਅੰਤਰੀਵੀ ਬਣਤਰ, ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ, ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਵਪੂਰਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਵਾਦਕ ਨੇ ਨਿਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਾਣੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਰਹਮਾਹਾ, ਪੱਟੀ, ਸੁਖਮਨੀ ਆਦਿ, ਬਾਰੇ ਸੰਬੰਧਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਠਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਭਾਵ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹੋ ਸਕੇ।

ਜੋਧ ਸਿੰਘ

ਡਾ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 15 ਮਈ 1942 ਨੂੰ ਗੁਰਦਾਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸੰਗਤਪੁਰ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਰੇਲਵੇ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਆਹਰ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬਨਾਰਸ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਐਮ. ਏ. (ਫਿਲਾਸਫੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ) ਪਾਸ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਦਾ ਥੀਸਿਸ **The Religious Philosophy of Guru Nanak** ਪੁਸਤਕ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। 1977 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਉਸੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਦੇ ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭਿਆ। ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਤੇ ਲੈਕਚਰਾਰ ਵਜੋਂ ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। 24 ਮਾਰਚ 1983 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਦੇ ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਖੇ ਚਲ ਰਹੇ ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਉੱਤੇ ਰੀਡਰ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕਾਰਨ ਸੰਪੂਰਨ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ, ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਦੋ-ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਡਾ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ 2001 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲਗਪਗ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਉਪਰੰਤ 2004 ਵਿੱਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ 82 ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਆਧਾਰ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ, ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ 'ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ' ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦਾ ਲਿਪੀਅੰਤਰਣ ਕਰਕੇ ਉਸੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੱਜੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਉਸੇ ਭਾਗ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੌਖ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੀ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ।

ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ

ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ 1959 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਕੈਨੇਡਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ 1963 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੈਥੋਮੈਟਿਕਸ ਵਿੱਚ ਪੀਐਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਨੌਕਰੀ ਦੌਰਾਨ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਫਰੈਂਚ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਝਾਨ ਵਧੇਰੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਏਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਰੈਂਚ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਰਮਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੱਜਕਲ ਸਪੈਨਿਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੋਹਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।

ਫਰੈਂਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ

ਡਾ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਸੇਂਟ ਮਾਈਕਲ ਕਾਲਜ ਟੋਰਾਂਟੋ ਵਿਖੇ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਫਰੈਂਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਸਦਕਾ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਲਾਹਾ ਫਰੈਂਚ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਬਿਉਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਰਵੋਤਮ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਸਕਣ। ਅਨੁਵਾਦ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਪੰਨੇ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਮਝ ਲਈ ਫੁਟਨੋਟ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਨੂੰ ਖੋਲ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। 1660 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ 1996 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। **Intellectual Services International** ਦੁਆਰਾ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਰਮਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਫਰੈਂਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਡਾ. ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਜਰਮਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਡੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 2005 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਬੁਦਰਜ਼ ਨੇ ਛਾਪਿਆ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਗਿਣਤੀ ਜਰਮਨ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾ ਵਸੀ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮੇ ਬੱਚੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਹਨ। ਡਾ. ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਰਮਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖੋਜਾਰਥੀ ਵੀ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੋਤ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ 'ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ' ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲਗਪਗ 1850 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਰਜ ਦੇ ਚੌਥੇ ਭਾਗ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਗਲਾਸਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਲੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਨੁਵਾਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਅਨੁਵਾਦਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਉਪਰੰਤ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਸਪੈਨਿਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ, ਬੀਬੀ ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਨੇ ਥਾਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਾਦਾ ਚੇਲਾ ਰਾਮ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਲੋਂ ਸਿੱਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਅਨੁਵਾਦ ਦਿੱਲੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੇਵ ਕੌਰ ਅਤੇ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਲਿਪੀਅੰਤਰਣ ਸਹਿਤ

ਇਕ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਦੁਆਰਾ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂ ਨੇ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਲਿਪੀਅੰਤਰਣ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇੰਟਰਨੈਟ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ 687.
2. ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੜ-ੳ.
3. ਸ੍ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕੌਸ਼ਿਕ, ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ, ਸੰਪਾਦਕ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਪੰਨਾ 120.
4. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰੁਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 551.
5. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ.5, ਪੰਨਾ 887.
6. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ', ਟੀਕਾਕਾਰੀ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ- ਕੁਝ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਪੰਨਾ 175.
7. ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ', ਟੀਕਾਕਾਰੀ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ - ਕੁਝ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਪੰਨਾ 185.
8. ਮੁਨੀ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਕਨਖਲ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਟੀਕੇ, ਗੁਰਮਤ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 192.
9. ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, 'ਆਦਿ ਕਥਨ', ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਸ਼ਨ ਨਿਰਣੈ ਸਟੀਕ, ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਟੀਕਾਕਾਰ ਗਿ. ਹਰਿਬੰਸ ਸਿੰਘ, 1988.
10. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ.1, ਪੰਨਾ 838.
11. ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਨਿਰੁਕਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, 'ਭੂਮਿਕਾ', ਪੰਨਾ 7.
12. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ 3, ਪਉੜੀ 15.
13. ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਨਿਰੁਕਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, 'ਭੂਮਿਕਾ', ਪੰਨਾ 10.
14. ਡਾ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 10.
15. ਮੁਨੀ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਕਨਖਲ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਟੀਕੇ, ਗੁਰਮਤ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 193.
16. "ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦਾ 'ਟੀਕਾ ਗੁਰਭਾਵ ਦੀਪਕਾ' ਸੰਨ 1879 ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।" ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਨਿਰੁਕਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ 4.
17. ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਗਯਾਨੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, 'ਭੂਮਿਕਾ', ਪੰਨਾ ੳ.
18. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕੇ : ਅਨੰਦ-ਘਨ, ਪੰਨਾ 4.
19. ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਨਿਰੁਕਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, 'ਭੂਮਿਕਾ', ਪੰਨਾ 9.
20. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 9-10.
21. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੰਦਾ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀਆਂ', ਟੀਕਾਕਾਰੀ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ - ਕੁਝ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਪੰਨਾ 124.
22. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ', ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਦਸੰਬਰ 1991, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 57.
23. ਗਿਆਨੀ ਬਚਨ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਟੀਕ (ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਾਲਾ ਟੀਕਾ), ਪੰਨਾ ੳ.
24. ਗਿ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨਿਰਣੈਕਾਰ, 'ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਤੇ ਮਾਰਗੀ', ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਦਸੰਬਰ 1991, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 18.
25. ਪੰਡਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਗਯਾਨੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, 'ਭੂਮਿਕਾ', ਪੰਨਾ ੳ.
26. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੳ.
27. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੳ.

28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 3.
29. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਬਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, 'ਭੂਮਿਕਾ', ਪੰਨਾ ਓ-ਅ.
30. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਅ.
31. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਚ.
32. ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, 'ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ: ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਟੀਕਾਕਾਰੀ', ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਦਸੰਬਰ 1991, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 75.
33. ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 'ਵਾਰਤਕਕਾਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ: ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ', ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਦਸੰਬਰ 1991, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 83.
34. ਗਿ. ਹਰਿਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨਿਰਣੈਕਾਰ, 'ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਤੇ ਮਾਰਗੀ', ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਦਸੰਬਰ 1991, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 18.
35. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, 'ਭੂਮਿਕਾ', ਪੰਨਾ ਅ.
36. ਜੈਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ, ਨਾਨਕ ਵਾਣੀ, ਪੰਨਾ 1.
37. ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਅਤੇ ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ 784.
38. ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਜਨੇਤਪੁਰਾ, ਮਾਲਵਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 418-19.
39. ਟਰੰਪ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੈਕਾਲਿਫ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ- *A portion of the Granth Sahib was translated some years since by a German missionary at the expense and under the auspices of the India Office, but his work was highly inaccurate and unidiomatic, and furthermore gave mortal offence to the Sikhs by the odium theologicum introduced into it. Whenever he saw an opportunity of defaming the Gurus, the sacred book, and the religion of the Sikhs, he eagerly availed himself of it. Max Arthur Macauliffe, The Sikh Religion, vols. I & II, preface, p. vii.*
40. ਸੰਤ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ, 'Foreword', Sri Guru Granth Sahib (In English Version) by Swami Rama, p. ix.
41. ਮੁਨੀ ਅਰਜੁਨ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ - ਹਿੰਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸਹਿਤ, ਆਵਸ਼ਯਕ ਨਿਵੇਦਨ, ਪੰਨਾ 4.

-ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ

ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਹੀਨਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਪਿੱਤਰ-ਸੱਤਾ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕ-ਸੰਚਰਨਾ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਮਾਲਕ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ ਨੂੰ ਵੰਡ ਕੇ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵੰਡ ਕੇ ਔਲਾਦ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ...ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਦ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੌਂਪਦਾ।

(ਸੀਮੋਨ ਦ ਬੋਅਵਾਰ, ਦ ਸੈਕੰਡ ਸੈਕਸ)

ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਸੰਨ 1967 ਵਿਚ 'ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜੋ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾਕਾਰੀ ਦੀ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਸ਼ਾਨਮੱਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਿੱਕੀ-ਕਹਾਣੀ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਵਾਰਤਕ, ਆਲੋਚਨਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ' ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਗਲਪ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅੰਦਰ ਔਰਤ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ੀਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਜਗੀਰੂ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਿੱਸ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਬੋਧ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਖਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲੀ ਕਥਾਕਾਰਾ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦੀ ਹੈ। ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ-ਜੀਵਨ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਨਾਵਲਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰੀ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟਿਵਾਣਾ ਦੀ ਗਲਪਕਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸ੍ਰੋਤ ਉਸ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਨੰਗੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ' ਵਿਚ

ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਲਖ-ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਸੁਹਿਰਦਿਤਾ ਨਾਲ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ।

ਟਿਵਾਣਾ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੈਰਾਡਾਇਮ ਜਗੀਰੂ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਵ-ਬੋਧ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਤਾਪਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤ ਦੇ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਆਯਾਮ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀਤਕ ਤੇ ਸਰੋਦੀ ਗਲਪ-ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਟਿਵਾਣਾ ਔਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਗਲਪੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਭਾਵੁਕ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਦਲਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਉਲੀਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਹ ਔਰਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਕੇ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਕਥਾ ਕੁਕਨੁਸ ਦੀ', 'ਲੰਮੀ ਉਡਾਰੀ', 'ਦੂਸਰੀ ਸੀਤਾ' ਆਦਿ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ' ਦੀ ਪਾਤਰ ਭਾਨੋ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਹੱਥੋਂ ਬਦਹਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਮਸਲੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਨੋ ਵਰਗੀਆਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤ-ਪਾਤਰ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਵਪੂਰਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਔਰਤ-ਪਾਤਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰੋਹ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਸਗੋਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ ਹੀ ਜਿਉਣ ਵਿਚ ਸਬਰ ਦਾ ਘੁੱਟ ਭਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਸਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਟਿਕਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਕ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੀਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਔਰਤ-ਪਾਤਰ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਗੀਰੂ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੁੰਝਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀਆਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈਮਾਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਔਰਤ-ਪਾਤਰ ਅਖੀਰ ਦੁਖਾਂਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜ ਕੇ ਸੂਖਮ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਟਿਵਾਣਾ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੰਤਕ ਸੀਮੋਨ ਦ ਬੋਅਵਾਰ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ:

ਔਰਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਇਆ ਕਿ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਜਿਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਅ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ। ਅਸੀਂ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਂਦ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮਰਦ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਜੀਵੇਗੀ। ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਗੌਣ ਰੂਪ ਵੀ ਵੇਖਣਗੇ। ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਇਕਮਿਕਤਾ ਨਾਲ, ਇੱਛਾ, ਅਧਿਕਾਰ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਅਰਥ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਸਗੋਂ ਦਾਸ ਹੋਣਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਔਰਤ-ਮਰਦ ਵਿਚਲਾ ਭੇਦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਵੀਂ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਏਗਾ। (ਦ ਸੈਕੰਡ ਸੈਕਸ)

ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪਛੜੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਘਾਟ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਚੇਤੰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਵੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ 'ਤੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਔਰਤ ਲੇਖਕਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਟਿਵਾਣਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਜਗੀਰੂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਬੇਜਾਨ ਵਸਤੂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਸਦਕਾ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ

ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ, ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬੌਧਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਲੇਖਕਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਬਣਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਸਦਕਾ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਤੇ ਹੋਰ ਬੌਧਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦ ਜਿੰਨੀ ਸਫਲਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਔਰਤ ਲੇਖਕਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਣਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਵਰਗੀਆਂ ਔਰਤ ਲੇਖਕਾਵਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ, ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਬਾਰੇ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਨਾਲ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਹਨ। ਟਿਵਾਣਾ ਅੱਜ ਵੀ ਇਕ ਜਗਿਆਸੂ ਵਾਂਗ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭੇਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ ਨੇ ਟਿਵਾਣਾ ਦੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਮੱਧਵਰਗੀ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਪੱਛਮੀ-ਪੂਰਬੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਅਧੂਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ, ਕਈ ਵਾਰ, ਟੁੱਟਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਟੋਹ ਕੇ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ, ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੁਨਰ ਬਾਰੇ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਰੁਝੀ ਹੈ।

ਗਲਪ ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ 162

ਅਜੋਕੀਆ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਜਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸਾਹਿਤ ਬਹੁਤਾ ਮਰਦ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਲਿਖੇ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਔਰਤ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਔਰਤ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਨਿਰੋਲ ਔਰਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤੀ ਤੋਂ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ, ਸਰੀਰਕ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮ ਰਮਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਤਰ ਸਾਨੂੰ ਨਿਹੋਰੇ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਵੀ ਜਤਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵਿਕੋਲਿਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਉੱਪਰ ਪੈ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਬਤੌਰ ਲੇਖਿਕਾ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਿਆਂ ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਔਰਤ ਦਾ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ, ਭੈਣ, ਧੀ, ਮਾਂ, ਪਤਨੀ ਹੋ ਕੇ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮਾਰ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜੇਕਰ ਸਾਂਝਾ ਥੀਮ ਵੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਸੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਨਮੁੱਖ ਲਿਆਉਣਾ ਹੀ ਟਿਵਾਣਾ ਦੀ ਗਲਪੀ ਕਲਾ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭਾਵ ਔਰਤ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸਰੋਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਔਰਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮਰਦ ਦੀ ਹਉਮੈ ਦੀਆਂ ਉਹ ਰੂੜੀਗਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਮਰਦ ਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦੁਫੇੜ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਟਿਵਾਣਾ ਦੀ ਅਰਤ ਪਾਤਰ ਔਰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੇ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗੀਕਰਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਔਰਤ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮਰਦ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਉੱਪਰ ਕਾਬਜ਼ੇ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਸੀਲਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਰਦ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਲਪੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਔਰਤ

ਪਾਤਰ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਜਿਉਂਦੀ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ, ਧਰਮਾਂ, ਜਾਤਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਨਾ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਦਿੱਕਤਾਂ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਔਰਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'ਦੁਨੀ ਸੁਹਾਵਾ ਬਾਸ', 'ਹਸਤਾਖਰ', 'ਪੈੜਚਾਲ' ਆਦਿ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਟਿਵਾਣਾ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ 'ਲੰਘ ਗਏ ਦਰਿਆ' ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕਾਲਖੰਡ ਸੰਨ 1849 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਨ 1947 ਤੋਂ ਵੀ ਅਗਾਂਹ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਗੀਰੂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਹ ਜਿਥੇ ਜਗੀਰੂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਐਸ਼-ਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਉਹ ਔਰਤ ਨੂੰ ਭੋਗ-ਵਿਲਾਸ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਾਤਰ ਇਕ ਨਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ:

“ਅੱਲਾ ਮੀਆਂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਐ, ਤੁਹਾਡੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਐ ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਲਿਓ, ਸਾਡੀ ਤਾਂ ਇਹੀ ਜਾਇਦਾਦ ਐ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹੀ ਸਮਝਾਈ ਦੈ ਬਈ ਆਪਣੇ ਫਨ ਨਾਲ ਅਗਲਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰੇ, ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਗੇ। ਪਰ ਅੱਲਾ ਮੀਆਂ ਗਵਾਹ ਐ ਕਿ ਸਾਡੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਲੜਕੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਰਾਣੀਓ, ਮਾਲਕੋ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੀ ਖੈਰ ਮੰਗਦੇ ਆਂ। ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ, ਦਿਲਾਂ ਤੇ ਘਰਾਂ 'ਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਚਾਹੁੰਨੇ ਆਂ, ਬਈ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਰਹੋ, ਆਪਣੇ ਖਾਦਮਾਂ ਨੂੰ।”

ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਣ ਤੇ ਆਮ ਔਰਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਚਿੱਤਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ਜਿਵੇਂ 'ਪੀਲੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ', 'ਲੰਘ ਗਏ ਦਰਿਆ', 'ਤੀਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ' ਔਰਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਰਤਾਓ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕਈ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਟਿਵਾਣਾ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਦਲਿਤ ਤੇ ਦਮਿਤ ਔਰਤ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਔਰਤ ਦੀ ਬੱਚੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮਮਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦੀਆਂ ਪਿਆਰ ਅਨੁਭਵ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਟਿਵਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਅਜਿਹੇ ਪਿਆਰ ਅਨੁਭਵ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਆਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਜੋ ਔਰਤ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦਾ ਮਰਦ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਔਰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਸੁੱਖ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅੱਖੋਂ-ਓਹਲੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਔਰਤ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਹੋਂ, ਗ਼ਮ ਜਾਂ ਉਦਾਸੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ 'ਸਭ ਦੇਸ ਪਰਾਇਆ', 'ਕੰਮੀ ਉਡਾਰੀ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਟਿਵਾਣਾ ਦੀ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਬਾਕੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਔਰਤ-ਮਨ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਮਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੂਖਮ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਬਲਕਿ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ (ਨੁ;ਅਫਕ) ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਜਗੀਰੂ ਧੌਂਸ ਵਾਲੇ ਮਰਦ ਪਾਤਰ ਵੀ ਆਏ ਹਨ ਜੋ ਔਰਤ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਠੋਕਰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਕਈ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦੀ ਹੋਈ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਟਿਵਾਣਾ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਸਮੇਂ ਯਥਾਰਥਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਔਰਤ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਲਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਕੇਵਲ ਔਰਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ 'ਐਰ ਵੈਰ ਮਿਲਦਿਆਂ' ਵਿਚ ਟਿਵਾਣਾ ਦਾ ਨਾਰੀ-ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਟਿਵਾਣਾ ਉਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਕਮਰਾ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਕਮਰਾ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਨਾ ਇਹ ਕਮਰਾ ਉਸ ਵੱਲ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਉਹ ਕਮਰਾ ਇਸ ਵੱਲ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾਂ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਦੀਵਾਰ ਹੈ। ਦੀਵਾਰ ਬੜੀ ਪਤਲੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਔਰਤ ਤੇ ਮਰਦ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦੀ ਗਲਪੀ ਕਥਾ ਜਿੱਥੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਹਨ ਉੱਥੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖੀਆਂ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਈ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਲਵਈ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਵੰਨਗੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿਵਾਣਾ ਦੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਅਸਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਤਕਨੀਕ ਤੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਠੋਸ ਤੇ ਸਾਪੇਖ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਔਰਤ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗੀਤਕ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚਲੀ ਜੋ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਲੈਅ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਹੈ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਮਰਦ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਅਸਾਧਾਰਨ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਦੁੱਖ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਧੇਰੇ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਾਠਕ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਕੋਮਲਤਾ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਔਰਤ ਲਈ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਜਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਪੂਰੀ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਟਿਵਾਣਾ ਇਸੇ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਔਰਤ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੀ ਰਹੇਗੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਤੇ ਪੁਖਤਗੀ ਬਖਸ਼ਦੀ ਰਹੇਗੀ।

ਸੋ, ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਹਿਜ, ਸੰਤੁਲਿਤ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਕਥਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਢਾਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਔਰਤ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨੀ ਤੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਅਜੋਕੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਖਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ-ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਹੰਢਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸੰਤਾਪ ਦੌਰਾਨ ਔਰਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਤੇ ਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿੱਤਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਔਰਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਔਰਤ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ, ਸੱਧਰਾਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਔਰਤ ਦੇ ਸੂਖਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਜਟਿਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਥਾਕਾਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਪਰਤੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਸਦਕਾ ਉਹ ਔਰਤ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਔਰਤ-ਮਨ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਔਰਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੂਖਮ ਰਹੱਸਾਂ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਮੁਖੀ

ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਚੇਅਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਸਹਿਸਕ੍ਰਿਤੀ: ਭਾਖਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 1353 ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ 1361 ਤਕ ਬਾਣੀ 'ਸਹਿਸਕ੍ਰਿਤੀ' ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਠਨ-ਪਾਠ ਸਮੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਉਚਾਰਨ ਵਕਤ ਬਹੁਤ ਔਖ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਵਿਸਰਾਮ, ਅਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਔਖ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਝੱਲਣੀ ਪਈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਔਖ ਭਾਵੇਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ, ਐਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ, ਜੇਕਰ 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ' ਭਾਖਾ ਦਾ ਇਲਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਵਿਵੇਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਜਦੋਂ ਬੋਧ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ-ਗੋਚਰੀ ਹੋਈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਬਾਣੀ 'ਸਹਿਸਕ੍ਰਿਤੀ' ਅਜੋਕੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ' 'ਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੋ, ਉਪਰੋਕਤ ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਵੀਚਾਰ, ਜੋ ਕਿ ਉਕਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਲਮ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਗੇ, ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਤਰਤੀਬ:

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 1353 ਉੱਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ 'ਸਲੋਕ ਸਹਿਸਕ੍ਰਿਤੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮਜ਼ਮੂਨ ਪੰਨਾ 1353 ਉੱਪਰ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਪੰਨਾ 1353 'ਤੇ ਹੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕ ਉਕਤ ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲ ਹੀ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਪੰਨਾ 1360 ਤਕ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 67 ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਕੋ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚ ਪਰੋਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਨਾ 1360 'ਤੇ ਹੀ ਨਵਾਂ ਮਜ਼ਮੂਨ 'ਮਹਲਾ ੫ ਗਾਥਾ' ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ 24 ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਪੰਨਾ 1361 'ਤੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ:

1500 (ਈ: ਪੂ:) ਤੋਂ 500 (ਈ: ਪੂ:) ਤਕ ਵੈਦਿਕ (ਜਿਸ ਭਾਖਾ ਵਿੱਚ ਵੇਦ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ) ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। 500 (ਈ: ਪੂ:) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਦੇ ਅਰੰਭ ਤੱਕ 'ਪਾਲੀ' ਭਾਖਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਭਾਖਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਅਲਗ ਹੋ ਕੇ ਵੱਖਰੇ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਦੀ ਅਰੰਭਤਾ ਵੇਲੇ 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ' ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਂ 500 ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਤਕ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਖਾ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਨਾਮਾਂ ਸਹਿਤ ਜਾਣੀ ਗਈ। ਬਾਣੀ ਸਹਿਸਕ੍ਰਿਤੀ 'ਪਾਲੀ' ਭਾਖਾ (ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੋਧ ਧਰਮ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਖ 'ਅਰਧ-ਮਾਗਧੀ' ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੈ। ਚੁੰਕਿ ਆਮ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਐਪਰ ਧਾਰਮਿਕ-ਵਿਅਕਤੀ ਵੀਚਾਰ, ਸੇਵਾਦ ਲਈ ਖੇਤਰੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕੁਝ ਤਤਸਮ ਅਤੇ ਕੁਝ ਤਦਭਵ ਲਫਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਿੰਡਾ (ਸ਼ੈਲੀ) ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ 'ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਨੇਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਾਲੀ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਸਤਕ 'ਲਲਿਤ-ਵਿਸਤਰ'

(-) ਨਾਮ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਜਿਕਰ 'ਮੋਨੀਅਰ-ਵਿਲਿਅਮ' ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਕਤ ਪੁਸਤਕ ਬੜੀ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਉੱਥੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ। ਐਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਗੀਤ ਜੋ ਪਾਲੀ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਹਨ, ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਿਲਕੁਲ ਬਾਣੀ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਭੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਖਾ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਕੁਝ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਅੰਤ ਟਿੱਪੀ ਲਾ ਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੰਕਿ ਸਪੁੱਕਤੀ (ਸਾਧੂ) ਭਾਖਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਲੀ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਭਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੰਦੀ ਪਿੰਡਾ ਬਣਾ ਕੇ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਹਾਵਤ ਹੈ, 'ਅਨੁਸੁਆਰ ਲਗੰਤੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬਣੰਤੰ'। ਭਾਵ ਹਰ ਲਫਜ਼ ਨੂੰ ਅਨੁਸਾਰ (ਟਿੱਪੀ, ਬਿੰਦੀ) ਲਗਾ ਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਰਗਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਭੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਤਰੀਕਾ ਅਪਨਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਸਮਾਧਿ' ਲਫਜ਼ ਨੂੰ ਖੇਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ 'ਸਮਾਧੰ' ਟਿੱਪੀ ਲਾ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ 'ਨਿਹਫਲੰ' ਲਫਜ਼ ਸਾਧੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ 'ਨਿਹਫਲ' ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਟਿੱਪੀ ਲਾ ਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ ਵਤ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਖਾ ਦਾ ਪਛੇਤਰ 'ਅਹ' ਭੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਬ੍ਰਾਹਮਣਹ, ਆਤਮਹ' ਆਦਿ। ਕਿਰਿਆ-ਰੂਪ ਭੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਿਰਿਆ-ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੁਲਿੰਗ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਸਰਗਾਂ (:) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਲੀ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਸਰਗਾਂ ਲੋਪ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਵਿਸਰਗਾਂ ਦੇ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ 'ਹ' ਅਕਰਾਂਤ (ਅੰਤ-ਮੁਕਤਾ) ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ, ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਿਸਰਗਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਹ' ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸਰਗਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਮੁਜਬ 'ਹ' ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਲੀ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਮਾਗਦੀ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਆਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

(ਉ) ਏਕ ਕ੍ਰਿਸਨੰ ਤ ਸਰਬ ਦੇਵ ਦੇਵਾ ਤ ਆਤਮਹ॥ (ਪੰ:/1353)

(ਅ) ਨਾਨਕੁ ਤਾ ਕੇ ਦਾਸੁ ਹੈ ਸੋਈ ਨਿਰੰਜਨ ਦੇਵ॥ (ਪੰ:/ 1353)

ਉਪਰੋਕਤ (ਉ) ਪੰਗਤੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਮੁਜਬ ਹੈ। ਐਪਰ (ਅ) ਪੰਗਤੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ, ਚੰਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਇਕ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਭਾਖਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਪੁਰਨ ਕਿਰਿਆ 'ਹੈ' ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੀ। ਉਕਤ ਪੰਗਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਨਿਹਫਲੰ ਤਸ੍ਯ ਜਨਮਸ੍ਯ ਜਾਵਦ ਬ੍ਰਹਮ ਨ ਬਿੰਦਤੇ॥ (ਪੰ:/1353)

ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਗਤੀ ਵਿਚ 'ਨਿਹਫਲੰ' ਲਫਜ਼ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਿਸ਼ਫਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਚੰਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਪਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤਕ ਦੇ ਭਾਖਾ-ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਤੋਂ ਵਿਜੋਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੱਖਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਟੀਜ ਗਏ ਸਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਮੂਰਧਨ ਅਤੇ ਤਾਲਵੀ 'ਸ਼' (,) ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ 'ਹ' ਅਤੇ 'ਸ' ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਫਜ਼ 'ਸੁਸ਼ਕ' ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ 'ਸਹਕੰ' ਬਣ ਗਿਆ, ਜੋ ਬਾਣੀ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ (ਸਲੋਕ 64) ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਬਦੀਲੀ:

1. ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਸਰਗ ਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਅਹ' ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਣੀ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।
2. ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਜੋ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ 'ਸ਼' ਮੂਰਧਨ ਅਤੇ ਸ਼ੌਰਸ਼ੈਨੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ 'ਖ' ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਤਕ ਰਿਹਾ। ਸਮੱਗਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਪੁਰਸ਼' 'ਪੁਰਖ' ਅਤੇ 'ਲਕਸ਼ਨ' 'ਲਖਣ/ਲਖਨ' ਹੋ ਗਿਆ।
3. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮੂਰਧਨ ਅਤੇ ਤਾਲਵੀ ਅੱਖਰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੇ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ

ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਭੀ ਭਾਖਾ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਇਹ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਕੇਵਲ 'ਸ' ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਮਗੱਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਧੁਨੀਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਈਆਂ। ਪਾਲੀ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀ ਵਰਨਮਾਲਾ ਵਿਚ ਇਹ ਅੱਖਰ ਮੌਜੂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ।

'ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ' ਨਾਮ ਸੰਬੰਧੀ:

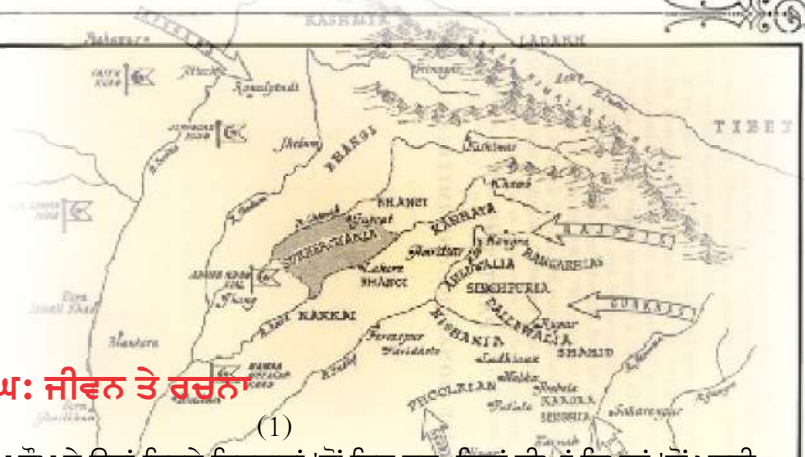
ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਵੀਚਾਰ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਖਾਈ-ਪੜਾਅ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਅੱਖਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜਲ-ਵਾਯੂ ਕਰਕੇ ਵਟੀਜ ਗਏ ਸਨ। ਲਫਜ਼ 'ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ' ਨਾਉਂ ਭੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਫਜ਼ ਦਾ ਉਪਸਰਗ " ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ 'ਹ' ਬਣ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਲਫਜ਼ ", 'ਸਹਸਾ' ਬਣ ਗਿਆ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ " ਲਫਜ਼ ਪਾਲੀ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 'ਸਹਸਕ੍ਰਿਤ' ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ' ਬਣਿਆ ਹੈ। ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਹੀ ਖੇਤਰੀ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ 'ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ' ਦਾ ਨਾਉਂ ਦੇ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਲਫਜ਼ 'ਸਹਸਕਿਰਤਾ' ਭੀ ਉਪਰੋਕਤ ਲਫਜ਼ ਹੀ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼:

ਸਮੁੱਚੀ ਵੀਚਾਰ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ, ਸਹਸਕ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਪਾਲੀ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਮਾਗਧੀ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਿੰਡਾ 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ' ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਐਪਰ ਸਿੱਧਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਤੁਅੱਲੁਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 1353 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੀ ਅਰਭੰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਉਕਤ ਚਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਰਚੇ ਹੋਏ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਐਪਰ ਅਸਾਂ ਉੱਪਰ ਦੱਸੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੇ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੱਥ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਪੜ੍ਹਿ ਪੁਸਤਕ ਸੰਧਿਆ ਬਾਦੇ' ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ੴ' ਦਾ ਮੰਗਲ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਗਲ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਮੌਜੂਦਾ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਭਾਵ ਹੈ, ਐਪਰ ਕਰਤਾਰਪੁਰੀ ਬੀੜ (ਉਤਾਰਾ) ਵਿਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਦਮਦਮੀ ਸ਼ਾਖ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਬਲਾਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਛਪਵਾਏ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਉਕਤ ਮੰਗਲ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ। 'ਸ਼ਬਦਾਰਥ' ਐਡੀਸ਼ਨ 1979-80 ਵਿਚ ਭੀ ਇਹ ਮੰਗਲ ਸਸ਼ੋਭਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨਾਲ ਨੱਥੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸ਼੍ਰੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰੀ ਬੀੜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ' ਦੇ ਪੰਨੇ 118 ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪੰਨਾ 148 'ਤੇ ਵਾਰ ਮਾਝ ਵਿਚ 'ਮਹਲਾ 2' ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲ 'ਨਿਹਫਲੰ ਤਸਿ ਜਨਮਸਿ ਜਾਵਤੁ ਬ੍ਰਹਮੁ ਨ ਬਿੰਦਤੇ' 2 ਨੰਬਰ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਾਰ ਆਸਾ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 469 'ਤੇ 12 ਨੰਬਰ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਮ:2 'ਜੋਗੁ ਸਬਦੰ ਗਿਆਨ ਸਬਦੰ ਬੇਦ ਸਬਦੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਗ।' ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਨੰਬਰ ਸਲੋਕ ਭੀ ਵਾਰ ਆਸਾ ਦੀ ੧੨ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਹੀ 'ਮ.2, 'ਏਕ ਕ੍ਰਿਸਨੰ ਤ ਸਰਬ ਦੇਵਾ ਦੇਵ ਦੇਵਾ ਤ ਆਤਮਗ।' ਕਰਕੇ ਸਸ਼ੋਭਤ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ੴ' ਮੰਗਲ ਦਾ ਆਉਣਾ, ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਲੇਰੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਜੋਟਾ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਹਨ।

ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਘੜਸਾਣਾ

ਸੰਪਰਕ: harjindersinghgharsana@gmail.com

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ: ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ

(1)

ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ 'ਚੋਂ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਇਕੋ ਥਾਂਵੇ ਨਿਰਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦਾ ਖੋਜ ਖੇਤਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਹਾਸ ਦੁਆਲੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਿਹਾ। ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਚ ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਕਤੋਬੀ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਪਕੜ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ 'ਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਣਾਈ। ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਆਪ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਜੀ, ਔਰੀਐਂਟਲ ਸਕਾਲਰ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਪੁਰਾਤਨ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਵਾਲੇ, ਸਿੱਖੀ ਆਚਾਰ ਦੀ ਚੱਲਦੀ-ਫਿਰਦੀ ਮੂਰਤ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ 'ਕੁ ਦਰਜਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ 'ਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਦੇ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਲੇਖ ਸਮਕਾਲੀ ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਬਣਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ “ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ” ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਖੋਜੀ (ਹਿਸਟਰੀ ਰੀ. ਸਕਾਲਰ) ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਹੁਣਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ।

ਮੋਰਿੰਡੇ ਤੋਂ ਸਰਹਿੰਦ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਮੋਰਿੰਡੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪੰਜ 'ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਘੁੱਗ ਵੱਸਦਾ ਪਿੰਡ ਡੁਮਛੇੜੀ (ਜਿਲ੍ਹਾ ਰੂਪ ਨਗਰ) ਹੈ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮੋੜ੍ਹੀ ਅੱਜ ਤੋਂ 235-40 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬਠਿੰਡੇ ਵੱਲ ਦੇ ਧਾਲੀਵਾਲ ਗੋਤਰ ਦੇ ਭਾਈ ਡੂੰਮੇ ਨੇ ਆ ਕੇ ਗੱਡੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ 'ਚ ਹੀ ਸ. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਘਰ ਮਾਈ ਜਾਤਣ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ 21 ਜੁਲਾਈ 1898 ਈਸਵੀ 'ਚ ਇਕ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਸਰੀਰ ਦਾ ਹੌਲਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਦ ਨਿਆਣੇ ਦੀ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਦਾਦੀ ਨੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜਿਕ ਵਹਿਮ ਕਿ, ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਮ ਬਦਲ ਦਈਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਫੁਰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਪੋਤੇ ਦਾ ਨਾਮ ਸਰਵਣ ਤੋਂ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਧਰ ਰੱਬ ਦੀ ਕਰਨੀ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਮਸਾਂ ਦੇ 'ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕੇ ਮਾਂ ਤੇ ਦਾਦੀ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਹੀ ਦੁਨੀ ਸੁਹਾਵਾ ਬਾਗ ਛੱਡ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਮਾਂ-ਮਹਿਟਰ ਨਿਆਣੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸ. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਉਪਰ ਆ ਪਈ। ਆਪ ਬਹੁਤ ਨੇਕ ਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ, ਪਰ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਮੁੜ ਤੋਂ ਖੇਤੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

8-10 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ 'ਚ ਕਾਕਾ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਗਿਆਨ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਸੱਖੋ ਮਾਜਰੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਮਾਣੋਂ ਵਾਲਿਆ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਸੇਵਾ ਭਾਉ ਵਾਲੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸਨ। ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਆਪਣੀ ਕੁਟੀਆ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠ ਕੇ ਰਾਹਗੀਰਾਂ ਲਈ ਜਲ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਗਿਆਨ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਬਯਾ ਵੀ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਤੇਜ਼-ਤਰਾਰ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਪੈਂਤੀ ਸਿੱਖ ਗਿਆ, ਅੱਖਰ ਜੋੜ ਕੇ ਉਚਾਰਣੇ ਜਦ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਦਸ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ

ਆਦਿ ਦੀ ਸੰਥਯਾ ਮੁਕਾਮਲ ਕੀਤੀ। ਉਰਦੂ ਦਾ ਕੈਦਾ ਵੀ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਖਿੱਚ ਸਕੂਲ ਵੱਲ ਲੈ ਗਈ, ਅੱਠਵੀ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਅੱਵਲ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਘਰੇਲੂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹ ਨਾ ਸਕੇ। ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀ ਸੀ, ਸੋ ਆਪ ਜੀ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਖੰਟ ਦੈ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਮੋਰਿੰਡੇ ਦੇ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ 1915 'ਚ ਆਪ ਜਲੰਧਰ ਜਾ ਕੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਦੀ ਰੈਜ਼ਮੈਂਟ 92 ਪੰਜਾਬ ਸੀ। ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕਾਰਨ ਆਪ ਇੱਥੇ ਵੀ ਦਫ਼ਤਰੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਖੰਡੇ ਬਾਟੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਲਈ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਡਰਿੱਲ ਇੰਸਟਰਕਟਰ ਬਣ ਗਏ। ਤਰੱਕੀ ਕਰਦੇ 1917 'ਚ ਨੈਕ ਦੀ ਪਦਵੀ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮੁਲਕ ਦਾ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਅੱਗੇ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਆਸਾਰ ਨਾ ਦਿੱਸਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸੰਤਬਰ 1920 'ਚ ਕੋਇਟੇ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਕਟਵਾ ਕੇ ਪਿੰਡ ਆ ਗਏ ਤੇ ਕੇ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਵਕਤ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ.ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ।

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਕਿਰਤ ਕਰਣ ਲਈ ਕਲਕੱਤੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਆਪ ਨੇ ਹੋਟਲ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਸ. ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ ਹੁਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਅਦ 'ਚ “ਦੇਸ਼ ਦਰਪਣ” ਨਾਮ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵੀ ਕੱਢਿਆ। ਇਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲਈ ਵੀ ਸ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਫਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਜਨਵਰੀ 1923 ਫਿਰ ਕੋਇਟੇ ਸ. ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਠੇਕੇਦਾਰ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਨੇ ਠੇਕੇਦਾਰੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਆਪ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਜਾਈ ਜੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਾਰਚ 1924 ਆਪ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਿੰਡ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਆਪ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸ. ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਜੋ “ਅਕਾਲੀ” (ਉਰਦੂ) ਅਤੇ “ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀ” (ਪੰਜਾਬੀ) ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਸਨ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਆਪ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਲਈ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਜਦ ਕੁਝ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸ.ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਵਾਰੰਟ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਦੋਨ੍ਹਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਆਣ ਪਈ। ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਇਕ ਸੰਪਾਦਕੀ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਅਕਤੂਬਰ 1924 'ਚ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਸੁਣਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਕੈਦ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਹੁਣਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਮਾਨਣ ਦਾ ਵੀ ਸਬੰਧ ਬਣਿਆ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਖੁਦ ਝੱਬਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ 'ਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਖ਼ੀਰ 1927 'ਚ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਕੇ ਪਿੰਡ ਆ ਗਏ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦਾ ਅੰਨਦ-ਕਾਰਜ ਪਿੰਡ ਰਾਨਵਾਂ ਵਾਸੀ ਸ. ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਨਿਮਰ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਮਿਲਾਪਤੀ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਥਾਹ ਸਹਿਯੋਗ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਖੋਜੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਇਕ ਧੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਫਰਵਰੀ 1927 ਵਿਚ ਆਪ ਮੁੜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਅਕਾਲੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸੇਵਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਇੱਥੇ ਹੀ 15 ਫਰਵਰੀ 1927 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਅਸਲ 'ਚ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਖੋਜ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਰੂਪਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵੱਲ ਤੋਰਿਆ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨੁਕਤੇ ਕਲਮ ਦੁਆਰਾ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਹਿੱਕ 'ਤੇ ਉਕੇਰਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਅਤਿਅੰਤ ਸਬਰ ਤੇ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਸੀ। 26 ਸਤੰਬਰ 1931 ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪ੍ਰਯਾਜ (ਸ਼ਬਦਾਰਥ) ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਸ.ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਅਣਖੱਕ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ 1935 ਤੱਕ ਇਹ ਕਾਰਜ ਮੁਕੰਮਲ ਤਾਂ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਇਹ ਛਾਪੇ ਦਾ ਰੂਪ ਨਾ ਲੈ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਆਪ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪੂਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਪੁਰਾਤਨ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਨਿੱਜੀ ਖਰਚ 'ਤੇ ਵੀ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਤਾਰੇ ਕਰਵਾਏ। 1937 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਆਰਜੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। 1942

ਈਸਵੀ 'ਚ ਜਦ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਬਾਸ਼ਿੰਦੇ ਬਰਮਾ ਵਿਚੋਂ ਹਿਜ਼ਰਤ ਕਰਕੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆਪਣਾ ਜੱਥਾ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਹੁਣਾ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਭੇਜਿਆ। ਇੰਨੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ 'ਚੋਂ ਵੀ ਆਪ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਹੀ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੋਤਰੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੀ “ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਬੰਬਾ ਸਦਰਲੈਂਡ” ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ 1945 'ਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਵੇਹੜੇ ਵਿਚ “ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ” ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ ਤੇ ਸਕੱਤਰ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਰਿਸਰਚ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਨੂੰ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ) ਚੁਣੇ ਗਏ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਉਥੇ ਹੀ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਹਿਸਟਰੀ ਰਿਸਰਚ ਸਕਾਲਰ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਕੰਮ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਛਪਿਆ ਤੇ ਬਾਅਦ 'ਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਰੀਪ੍ਰਿੰਟ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ ਨੇ “ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ” ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨਿਆ। ਇੱਥੇ ਆਪ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਵੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਜਿੱਥੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਖਰੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਹੀ ਖੋਜ ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸੌਖ ਲਈ ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਛਪਵਾਈ। ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਤ੍ਰੈ-ਮਾਸਿਕ ਪਰਚੇ “ਇਤਹਾਸਿਕ ਪੱਤਰ” ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਖੋਜ ਛਪੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਅਦ 'ਚ ਕਿਤਾਬੀ ਜਾਮਾ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਪਰਚੇ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਹੁਣ ਆਪ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੰਭਾਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਫਲਸਫੇ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਪੁੱਛੇ ਜਾਂਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜੁਆਬ ਵੀ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਹੀ ਛੱਪਦੇ ਸਨ। ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਨੇ ਲੇਖਣੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਪੰਥਕ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਈ ਉਥੇ ਹੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਬੰਦ ਕਮਰਾ ਲੈਕਚਰਾਂ 'ਚ ਇਕ ਸੁਘੜ ਵਕਤੇ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿੱਢੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਅਮੋਲ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵਖਯਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਵੀ ਮਿਲਿਆ।

ਜਦ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪਟਿਆਲੇ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਹੁਣਾਂ ਉੱਪਰ ਆਣ ਪਈ, ਇਸ ਵਕਤ ਆਪ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਪਕੇਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਬਰਾਂਚ ਪਟਿਆਲੇ 'ਚ ਵੀ ਫਰਵਰੀ 1950 ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਪਟਿਆਲੇ ਹੋਈ 34 ਵੀਂ ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ 'ਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਲਾਉਣ 'ਚ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ 1955 'ਚ ਇਕ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ, ਖੋਜ ਪੜ੍ਹਤਾਲ ਕਰ ਕੇ ਛਪਵਾਏ ਜਾਣ। ਜਿਸ ਲਈ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਹੋਈ। ਆਪ ਨੇ ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪੂਰੇ ਮੁਲਕ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਕੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਜਾਂ ਨਕਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢ, ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਲਾਹੁਤ ਹੋਈ, ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਲਈ ਵੀ ਮਤਾ ਪਿਆ, ਪਰ ਬਲਾਕਾਂ ਦੀ ਦੇਰੀ ਕਰਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਸੁਧਾਈ ਸ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪੁਜੀ (ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਕਾਇਦਾ ਸ. ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ)। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਇਜਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬੋਰਡ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਉੱਠਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਤੇ 1962-63 'ਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ “ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ” ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਖੋਜਾਰਥੀ (ਹਿਸਟਰੀ ਸਕਾਲਰ) ਦੇ ਪਦ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਕਮੇਟੀ ਕੋਲ ਸੈਂਚੀਆਂ ਦੇ ਪਾਠ

ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਮਸਲਾ ਵੀ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੁਣਾਂ ਸਮੇਤ ਤਿੰਨ ਮੈਂਬਰੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। 1964 'ਚ ਆਪ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਤੋਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਪਿੰਡ ਆ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਸ. ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ ਮਾਰਕੋ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਨੂੰ ਔਰੀਐਂਟਲ ਸਕਾਲਰ ਦੇ ਪਦ 'ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਹੀ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅੱਠ ਜਿਲਦਾਂ 'ਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸੰਜੋਇਆ। ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ 'ਚ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਔਰੀਐਂਟਲ ਸਕਾਲਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ (ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ) ਦਾ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ। ਇਹ ਸੁਖੜ ਵਿਦਵਾਨ 1966-70 ਤੱਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੱਥੇ ਬਹੁਤੀ ਸਾਂਝ ਆਪ ਦੀ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਹੁਰਾਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਸੰਨ 1970 ਵਿਚ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ 7 ਦਸੰਬਰ 1972 ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਦਾ ਲਈ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਗਏ।

ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ਬਣੇਗਾ ਤੇ ਦੱਸੇਗਾ ਕੇ ਖੋਜਾਰਥੀ ਬਣਨ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਪਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

(2)

ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੁਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੌਲਿਕ ਜਾਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

1. ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਤੀਜੀ ਵਾਰ, “ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਮੂਰਤਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ” ਨਾਮ ਥੱਲੇ ਛਾਪੀ)
2. ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ (ਸੰਪਾਦਨਾ)
3. ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ(ਸੰਪਾਦਨਾ)
4. ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ (ਸੰਪਾਦਨਾ)
5. ਉਦਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ
6. ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਪੱਤਰ (ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ)
7. ਸ਼ਬਦ ਬਿਗਾਸ (ਅਣ-ਛਪੀ)
8. ਪਾਠ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ
9. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ (ਤਿੰਨ ਭਾਗ)
10. ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ (ਛਪ ਨ ਸਕਿਆ)
11. ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ (ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਸ਼ੋਕ ਜੀ ਨੇ ਸੋਧ ਤੇ ਵਾਧਾ ਕਰਕੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਛਪਾਏ)
12. ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਅਕਾਲੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗਜ਼ਟ, ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੱਤ੍ਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਛੱਪਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰੋ. ਪਦਮ ਹੁਣਾਂ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬ “ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ” ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਸੋਮਲ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਦ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਹੁਣਾਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਿਤਾਬ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਦੀ ਸੂਚੀ 'ਚ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਕਰਤੇ ਦਾ ਨਾਮ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ।

ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਲਮ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਅਕਾਲੀ, ਅਕਾਲੀ

ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀ, ਨਿਰਭੈ ਆਦਿ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਹਾਸਲ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੀ ਜੇਲ੍ਹ-ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਅਖਬਾਰੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੋਈ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਰ ਲਿਆ। 1931 'ਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਜ (ਸ਼ਬਾਦਰਥ) ਬਣਾਇਆ, ਪਰ ਛਪ ਨਾ ਸਕਿਆ।

ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਹੁਣਾਂ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਚ “ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ” ਤੇ “ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ” ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੁੱਢ 1935-36 'ਚ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਸ਼ਬਾਦਰਥ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਬੱਝਾ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ ਤੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਮ “ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਇੰਸਪੈਕਟਰ” ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ ਪੰਨੇ 37 ਸਨ। 18 ਅਪ੍ਰੈਲ 1948 ਨੂੰ ਇਸੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਖੋਜ ਸਮਗਰੀ ਦੇ ਮਸਾਲੇ ਨਾਲ “ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ” ਦੇ ਬੰਦ ਕਮਰਾ ਲੈਕਚਰ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਜਾਮਾਂ ਪਹਿਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਹੈ ਜੋ ਕਾਫੀ ਵਾਧਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 1962 'ਚ ਛਾਪੀ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਜਾਂ ਦੂਸਰੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਇਹ 107 'ਕੁ ਸਫ਼ੇ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ।

ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗੁਰਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਲੱਭ ਕੇ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ “ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੜ੍ਹ” 'ਚ ਛਾਪਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸੰਨ 1951 'ਚ “ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ” ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ 135 ਸਫ਼ੇ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ 5 ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਕੇ ਸੋਸਾਇਟੀ ਵਲੋਂ ਛਾਪੀਆਂ। ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਪਾਦਕ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ, “ਗੁਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਸ ਲੇਖ ਲੜੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ (ਵੰਸ਼) ਦਾ ਲੜੀ ਵਾਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।” 1961 'ਚ ਫਿਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਤੋਂ ਛਾਪਣ ਲਈ ਆਪ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਮਿਲਿਆ, ਆਪ ਨੇ ਹੋਰ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ, ਨਵੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਨਾਲ ਸਕੰਲਨ ਕਰਕੇ 1964 'ਚ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਮਸੌਦਾ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੋ 1977 'ਚ “ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ” ਨਾਮ ਥੱਲੇ ਹੀ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ 295 ਸਫ਼ੇ ਹਨ ਤੇ 14 ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਤਿੰਨ ਚਰਨ ਹਨ:

1. ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ: ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਭੱਟ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕੁਲ ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਆਦਿ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
2. ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਦੀਆਂ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ: ਇਸ ਚਰਨ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਕ 5 ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਲਈ ਹਨ।
3. ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ: ਇਸ ਚਰਨ 'ਚ 9 ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਂਦਿਆਂ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਉਤਨੀਆਂ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਜਿਤਨੇ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਵਲੋਂ ਸਾਦਿਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਭੇਜੇ ਗਏ, ਹੁਕਮਨਾਮੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੋਮੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਧਿਆਨ-ਗੋਚਰੇ ਰਹਿਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।”

ਭਾਈ ਸਾਹਬ ਦੀ ਅਗਲੇਰੀ ਮੌਲਿਕ ਲਿਖਤ ਹੈ- ਉਦਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ। ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਹੋਈ ਖੋਜ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਖੋਜ ਅਧਾਰਿਤ ਕਿਤਾਬ ਇਸੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿਰਜੀ ਇਕ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਪਹਿਲਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ “ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੱਤਰ” (1952-53) 'ਚ ਨਿਰੰਤਰ ਛਪਦੀ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਇਸ ਦਾ ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਬਣਾ ਕੇ 1959 'ਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਕੁੱਲ 616 ਸਫ਼ੇ ਹਨ। ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਸ਼ਬਦ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਜੋ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਸਰਦਾਰ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਤ ਉਦਾਸੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ, ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋ ਰਹੀ

ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਪਰੇਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨਾਲ ਜ਼ਰਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਲਗਾਓ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਦਾਸੀਆਂ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ, ਨਿਹੰਗਾਂ, ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ, ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ। ਬਲਕਿ ਇਸ ਕਰਕੇ ਭੀ ਕਿ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਬਾਹਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਮਿਹਨਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ, ਮਸਾਲਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਨ, ਛਾਨਣ-ਪੁਣਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਲਿਖਾਈ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਠੀਕ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਆਪ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ”

ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਦੋ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਚਰਨ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ ਕੀ ਸੀ? ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰ ਭਾਈ ਲਹਿਣੇ ਦੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਚਰਨ 'ਚ ਫਿਰ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭਤਾ, ਬਾਬਾ ਸ਼੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ, ਚਾਰ ਪੁੰਦੇ, ਛੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਦਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਦਾ ਸੂਚੀ ਪੱਤਰ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਰਿਵਿਊ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਆਖਦੇ ਹਨ- ਉਦਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਖੋਜੀ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਮੱਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਦਾਸੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਡੇਰਿਆਂ, ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਫੀ ਨਵਾਂ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੋਜ ਭਰੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਪਰ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਬਾਰੇ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਸਰਗਰਮ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸ ਖੋਜ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਲੋੜ ਹੈ; ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ। ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਕਾਬੁਲ ਤੋਂ, ਬਲਕਿ ਰੂਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਨੁੱਕਰ ਤੱਕ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਕੇਵਲ ਉਦਾਸੀ ਮੱਤ ਦੇ ਉਤਰਾਅ ਚੜ੍ਹਾ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਸਾਧਨਾ, ਉਸਦੇ ਸਾਧਕਾਂ ਤੇ ਉਸਦੇ ਖੇਤਰ ਖਿਲਾਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਭੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਮਸਾਲਾ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਹਿਮ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੁੰਗੜਦੀ ਕਿਉਂ ਗਈ?

ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਹੁਣਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1953 'ਚ ਗ੍ਰੰਥ “ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ (ਅਰਥਾਤ ਖਾਲਸਾਈ ਜੀਵਨ ਜਾਚ)” ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਕੇ, ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਛਪਵਾਇਆ। 110 ਸਫ਼ੇ ਦੀ ਲੰਮੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਮੇਤ, ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ 254 ਸਫ਼ੇ ਸਨ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਰੰਭਕ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤ 'ਪ੍ਰੇਮ-ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ' ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੰਬੀ ਭੂਮਿਕਾ 'ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ' ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋਵੇ; ਪਰ ਜਿਸ ਜਾਨ ਮਾਰੀ, ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਓਹ ਸ਼ਲਾਯਾ ਯੋਗ ਤੇ ਰਾਹ-ਵਿਖਾਊ ਹੈ। ਅਤੇ ਜਿਤਨਾ ਮਸਾਲਾ ਆਪ ਨੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੋਂ ਢੂੰਢ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜਮਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਸੇਵਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸੇ ਰਾਹ ਦੇ ਹੋਰ ਪੰਧਾਊਆਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗੀ। ” ਇਹ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੜ੍ਹ 'ਚ ਹੀ ਛਾਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਪਰ ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਲੱਭਤ ਤੇ ਛਪਾਈ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਲਈ ਹੋਏ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ 10 ਧਿਆਉ ਬਣਾਏ ਗਏ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿੱਤ ਕਿਰਿਆ, ਜਨਮ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ, ਮਰਨ ਸੰਸਕਾਰ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਭਾਵ ਖਾਲਸਾਈ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 1965 'ਚ ਇਹ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ ਵਲੋਂ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਦੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਤੇ ਸੰਪਾਦਨਾ ਬਾਰੇ 'ਇਹ ਅਮੁੱਲੀ ਰਿਸਰਚ' ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ ਦੀ

ਸਫਲਤਾ ਬਾਰੇ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲਫਜ਼ ਵੀ ਇਸ ਨਵੀਂ ਛਾਪ ਦਾ ਸ਼ਿਗਾਰ ਬਣੇ ਹਨ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 1955 ਵਿਚ ਇਕ ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੋ ਵੀ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਪੜ੍ਹਤਾਲ ਕਰਕੇ, ਜੋ ਅਸਲੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਉਹ ਛਾਪੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਚੋਣ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਆਪ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ 'ਚੋਂ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਪੁਣਛਾਣ ਕਰਕੇ ਰਿਪੋਰਟ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਆਪ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸਰਾਹਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਮਤਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਬਲਾਕਾਂ ਦੀ ਦੇਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਹੁਣਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਥਲੇ ਦੁਬਾਰਾ ਸੁਧਾਈ ਤੇ ਵਾਧੇ ਕਰਵਾਕੇ ਛਾਪੀ ਗਈ।

ਅਗਲੇਰੀ ਲਿਖਤ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਨਮੁਖ ਹੈ ਉਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ 1958 'ਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ 272 ਸਫੇ ਦੀ ਕਿਤਾਬ “ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ, (ਅਰਥਾਤ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੋਮੇ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ)” ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਕੁੱਲ 10 ਲੇਖ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਬਹੁਤੇ ਲੇਖ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੜ੍ਹ ਵਿਚ ਛਪ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਛੇ ਲਿਖਤਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਨੇ ਜੋ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਵਲੋਂ ਲੱਭੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹੱਤਵ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਚਾਰ ਲੇਖ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ, ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਵਾਲੀ, ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਘਟਨਾਵਲੀ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੀ ਵਧੀਆ ਹੈ।

ਆਪ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਤੀ ਖੋਜ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਿਤਾਬ “ਪਾਠ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਸਚੀ” ਨਾਮਕ ਪੁਸਤਕ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਕੋਲ ਜਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸੰਥਾ ਸੈਂਚੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਪਾਠ ਭੇਦ ਦਾ ਮਸਲਾ ਉਠਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਗਠਿਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਕੁੰਦਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨਿਹੰਗ ਸਨ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚਲੀਆਂ 60-70 ਪੁਰਾਤਨ ਬੀੜਾਂ ਚੁਣ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਕੋਈ 2000 ਪਾਠ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਾਤ ਸੋਧ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ।

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸ਼ਬਾਦਰਥ ਦਾ ਕੰਮ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ 1935-36 'ਚ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਜਦ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਔਰੀਐਂਟਲ ਸਕਾਲਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਫਿਰ ਦੁਬਾਰਾ ਤੋਂ ਇਹ ਕੰਮ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ, ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਛਪ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੋ ਸੁਧਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਬੀੜਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਕਾਫੀ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਜੋ ਮਸੌਦਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ “ਸ਼ਬਦ ਬਿਗਾਸ” ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ “ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਗਾਥਾ” ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਲਿਖਤ ਹੁਣ ਕਿੱਥੇ ਹੈ, ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਆਪ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਅਣ-ਛਪਿਆ ਹੀ ਪਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਸਭ ਖਰੜੇ ਕੁਝ ਉਚ ਦੁਮਾਲੜੇ ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਹੈਰਾਨਗੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬੋਰਡ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰਿਸਰਚ ਸਕਾਲਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਰਹੇ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਮੇਟੀ ਵੀ ਵਿਸਾਰ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਇਸ ਫਕੀਰਾਨਾ ਤਬੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਖੋਜੀ ਸੱਜਣ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸਿੱਖ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਰਾਮੁਵਾਲੀਆ
ਸੰਪਰਕ: 95601-85402

'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ' / 'ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ': ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜ

ਇਤਿਹਾਸ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਭਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੇ ਜੂਝਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਥਾਹ ਜਜ਼ਬਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਸਾਡੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਇਹ ਗਿਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਰਚਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਂਭਿਆ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ਰਾਹੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਬਾਬਤ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਸਭਾ ਕਾਇਮ ਕਰੀਏ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕੇਂਦਰੀ ਥਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰੀਏ ਜਿੱਥੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ, ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਮੰਗਾਏ ਜਾਣ।

ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ, ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੰਥ ਦਰਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੜਤਾਲ, ਲੇਖਨ, ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਜੋ ਸੁਪਨਾ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਪਰਾਲਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ 1929 ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ, “22 ਦਸੰਬਰ 1929 ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਅਕਾਲ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਇਕ ਆਰੰਭਕ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੁਸਾਇਟੀ ਇਤਿਹਾਸ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਰਦਾਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ” ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਨੇ ਵੀ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਨੂੰ 250 ਰੁ. ਮਹੀਨਾ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਦਾ ਮਹਿਕਮਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜੋ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਨੇਪਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕਿਆ। ਸੰਨ 1930 ਵਿਚ ਹੀ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ 'ਸਿੱਖ ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦਸੰਬਰ 1930 ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਵਿਖੇ 'ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਰੀਸਰਚ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ' ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ. ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਪਿਛੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਲਗਪਗ ਖ਼ਤਮ ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨ ਸਦਕਾ 10 ਫ਼ਰਵਰੀ 1945 ਈ. ਨੂੰ 'ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ'

ਵਿਖੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦਰਦੀਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 'ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਕਾਲਜ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਇਸ ਇਕੱਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਬੰਬਾ ਸਦਰਲੈਂਡ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਬੰਬਾ ਸਦਰਲੈਂਡ ਵਲੋਂ ਇਸ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦਾ ਉਲੱਥਾ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਮੈਨੂੰ ਅਜ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਲਈ ਸੱਦ ਕੇ ਤੁਸਾਂ ਜੋ ਮਾਨ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਪੰਨਵਾਦ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਵਾਸਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਇਕ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ-ਗੁਜ਼ਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਇਕ ਬੜੀ ਤਰਸ-ਯੋਗ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪੁਰਾਤਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਲ ਕੋਈ ਗੌਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜੋ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮਹਾਨ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਲਈ ਆਮ ਕਰਕੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਨ ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਰਦਾਰ ਨੌਧ ਸਿੰਘ, ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਉੱਘੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਭੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਣ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਨਿਆਇਕਾਰੀ ਤੇ ਉਦਾਰ-ਚਿੱਤ ਸਮਰਾਟ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੋਤਰੀ ਹਾਂ।

ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ-ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਭੀ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ, ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੁਖ-ਭਰੇ ਇਤਫਾਕ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਕਿ ਸਭ ਸੁਖੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਵੱਸਣ, ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਰੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਦੀਵੀਂ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਬੁਰਾ ਸੋਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਣ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਰੇ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ (ਗੁਰੂ) ਵਰੋਸਾਈ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇ।

“ 'ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਨੇ ਕਾਇਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸੋਸਾਇਟੀ ਵੱਲੋਂ 'ਤਿਮਾਹੀ ਪੱਤ੍ਰ' ਜਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਕੌਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ ਦੀ ਸਹੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਪੁਚਾਈ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਨਿੱਗਰ ਮਸਾਲਾ ਮੁਹੱਯਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਢੂੰਡ ਭਾਲ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ” ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ 29 ਅਪ੍ਰੈਲ 1945 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ 'ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ' ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਜਿਥੇ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ 'ਕਾਰਜ ਸਾਧਕ ਕਮੇਟੀ' ਬਣਾਈ ਗਈ। ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਬੋਰਡ ਔਫ ਕੰਟਰੋਲ ਦੀ 7 ਜੇਠ 2002 (20 ਮਈ 1945) ਦੀ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿ “ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਸਾਇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ (ਮਤਾ ਨੰ.3) ਇਹ ਕੰਮ ਬੋਰਡ ਨੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ; ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਰਮੁਖ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਵਾ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਆਦਿ ਲਈ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ। ” ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ 1764 ਈ. ਤੱਕ) ਜਲਦ ਹੀ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਈ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਪੀਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੰਥਕ ਡਾਇਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ 10 ਮਾਰਚ 1945 ਈ. ਦੀ ਜਨਰਲ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਇਕ 'ਸਿੱਖ ਸੈਂਟਰਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਕਾਇਮ' ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਰੱਖੀ ਗਈ।

ਅਪ੍ਰੈਲ 1946 ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਸ ਬੋਰਡ ਦੀ ਸਰ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਧਾਨ', ਪ੍ਰੋ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ 'ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ' ਅਤੇ

ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ 'ਸਕੱਤਰ' ਵਜੋਂ ਚੋਣ ਹੋਈ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੋਰਡ ਆਫ ਕੰਟਰੋਲ ਦੇ 10 ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ਾਂ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਆਰੰਭਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਯੋਜਨਾਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। “ ਇਸ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕਮੇਟੀ' ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰ ਕੇ, 'ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ', ਅਪ੍ਰੈਲ 1946 ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਇਮ ਕਰਵਾਈ। ਜਿਸਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਭੀ 'ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ। ” ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿਖੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਅ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਖੇ ਖੋਜੀ, ਵਿਦਵਾਨ ਇਥੇ ਹੀ ਬੈਠ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕਣ ਇਸ ਲਈ 'ਸਿੱਖ ਸੈਂਟਰਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ' ਦਾ ਨਾਮ 'ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ' ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੰਤਵ ਲਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਦੁਰਲਭ ਸਮੱਗਰੀ ਇਥੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ “ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕਮੇਟੀ” ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸਕੀਮ ਅਨੁਸਾਰ ਘੱਟਾ ਘਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਬੁੰਗੇ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਣਾਉਣ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ 'ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ' ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ 'ਸਿੱਖ ਅਜਾਇਬ ਘਰ' ਤੇ 'ਤਸਵੀਰ ਘਰ' ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਾ ਸਕਣ। ” ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਸਭ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ 8 ਅਪ੍ਰੈਲ 1946 ਵਿਚ 'ਬੋਰਡ ਆਫ ਕੰਟਰੋਲ' ਨੇ ਪ੍ਰੋ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ 'ਮਝੈਲ', ਸਰਦਾਰ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਹੈਡ ਲਾਇਬਰੇਰੀਅਨ, ਸ. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਲਾਹੌਰ) ਤੇ ਸਕੱਤਰ (ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਸਭ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਜੋ 10 ਅਪ੍ਰੈਲ 1946 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਜਥੇਦਾਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਈ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ ਦੇ ਮਤਾ ਨੰ. 822 ਮਿਤੀ 27-4-1946 ਰਾਹੀਂ ਕੁਝ ਫੈਸਲੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਏ ਕਿ ਸੈਂਟਰਲ ਸਿੱਖ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਅੰਤਿਮ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮਤਾ ਨੰ: 490 ਮਿਤੀ 20 - 4 - 45 ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੁਆਰਾ ਖਰੀਦੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਕੋਲ ਇਕ ਸਮੇਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁ. ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਖਰੀਦਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇਗੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਜੋ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹਿਸਟਰੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਤੇ ਲੱਗੇ ਹਨ, ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਅਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਤੈਅ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਹ ਸੋਸਾਇਟੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈ। ਆਖਿਰ 9 ਫਰਵਰੀ 1947 ਈ. ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਰਸਮ ਹੋਈ ਅਤੇ 'ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨਿਵਾਸ' ਦੇ ਹਾਲ ਨੰਬਰ 4 ਵਿਚ ਇਹ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਿਆ, ਛਪਿਆ, ਅਣ-ਛਪਿਆ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹ ਸਕਣ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜੇ, ਪੋਥੀਆਂ, ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਕਾਰਡ, ਦੁਰਲਭ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਹੁਕਮਨਾਮੇ, ਸਨਦਾਂ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ' ਵੀ ਸੰਨ 1929 ਤੋਂ 'ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨਿਵਾਸ' ਵਿਖੇ ਹੀ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਖੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬਾਹਰਲੇ ਖੋਜੀਆਂ ਲਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਵਿਖੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

'ਸਿੱਖ-ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਦਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਅਸਲ ਮਾਇਨਿਆਂ ਵਿਚ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ (ਰਿਸਰਚ ਸਕਾਲਰ) ਅਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਫੈਜ਼ੁਲ ਹੱਕ (ਉਰਦੂ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ) ਦੇ ਉੱਦਮਾਂ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਰਾਹੀਂ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਫੈਜ਼ੁਲ ਹੱਕ ਜੋ ਉਰਦੂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ, ਰਾਹੀਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀਆਂ ਦੁਰਲਭ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਰੰਭਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੰਤਰੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਜਿਲਦਾਂ (1469 ਤੋਂ 1650 ਈ.) ਲਿਖ ਲਈਆਂ ਸਨ, 1947 ਅਗਸਤ ਵਿਚ ਉਹ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਗ ਹੋ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਾਰਜ ਅਧੂਰਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। 'ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ, ਖੋਜ ਸੰਬੰਧੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੁਰਲਭ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ, ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਛਾਪਣਾ ਅਤੇ ਦੁਰਲਭ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਖਰੜਿਆਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। 'ਸਿੱਖ

ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਨੇ ਛੇ-ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਵਕਫੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਮਾਖਿਜ਼ ਤਵਾਰੀਖ-ਸਿੱਖਾਂ' (ਫ਼ਾਰਸੀ), 'ਔਰਾਕਿ ਪ੍ਰੀਸ਼ਾਨ-ਤਵਾਰੀਖਿ ਪੰਜਾਬ' (ਫ਼ਾਰਸੀ), 'ਮੁਖਤਿਸਰ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਜੰਤਰੀ' (ਉਰਦੂ), 'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ', 'ਗੁਰਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ', 'ਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀ', 'ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ-ਇ-ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ', 'ਤਵਾਰੀਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ' (ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ), 'ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ', 'ਸੂਚੀ-ਪੱਤ੍ਰ' (ਦੋ ਭਾਗ), 'ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੀਨਾ' ਆਦਿ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ 'ਇਤਿਹਾਸਕ - ਪੱਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਛਪੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

1950 ਈ. ਵਿਚ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਯਤਨ ਸਦਕਾ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਪਟਿਆਲਾ ਬ੍ਰਾਂਚ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਥੇ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਯਤਨ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਪਟਿਆਲਾ ਆਰਕਾਇਵ, ਮਹਿਕਮਾ ਪੰਜਾਬੀ (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ) ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ (ਪਟਿਆਲਾ) ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਕਾਰਨ 'ਸਿੱਖ-ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਉੱਠ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ 'ਸਿੱਖ-ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਲੈ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 'ਸਿੱਖ-ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਵਿਚੋਂ 'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰਿਸਰਚ ਬੋਰਡ' ਕਦੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹਾਲੇ ਤਕ ਕੋਈ ਪੁਖਤਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਪਰ 28 ਮਾਰਚ 1964 ਈ. ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਮੰਤਵ ਲਈ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ 'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰਿਸਰਚ ਬੋਰਡ' ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਲਾਨਾ ਸੰਮੇਲਨ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਲਈ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਇਸ ਚਾਂਸਲਰ ਮਿਸਟਰ ਬਦਰੁਦੀਨ ਤਯੁੱਬ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਤੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ, ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ, ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪ੍ਰੋ. ਡਾ. ਸੀ. ਐਚ ਲੋਹਿਲਿਨ (ਅਮਰੀਕਾ) ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਵੈਬਸਟਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਡੈਲੀਗੇਟ ਪੁੱਜੇ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਦੌਰਾਨ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਸਨਮਾਨਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰਿਸਰਚ ਬੋਰਡ' ਦੇ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਸਲਾਨਾ ਸੰਮੇਲਨ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਬੋਰਡ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੰਨ. 1963 (ਮਾਰਚ) ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਬੋਰਡ ਵਿਖੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖੋਜੀ ਸਕਾਲਰਾਂ ਵਿਚ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਡੁਮਛੇੜੀ ਅਤੇ ਸ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਨਾਮ ਪਹਿਲੇ ਖੋਜੀ ਸਕਾਲਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੰਬਾਲਵੀ, ਸ. ਲਾਭ ਸਿੰਘ, ਸ. ਜਸਮਿੱਤਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਡਾ. ਰੂਪ ਸਿੰਘ (ਮੁੱਖ-ਸਕੱਤਰ), ਸ. ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਸ. ਲਾਲਮਣੀ ਸਿੰਘ, ਸ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਸ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋਤਾਸਿੰਘਾ (ਸਕੱਤਰ), ਸ. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਬੀਬੀ ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਬੀਬੀ ਮਨਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਬੀਬੀ ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ, ਸ. ਸੰਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਸ. ਓਅੰਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਜੋਗੇਸ਼ਵਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ, ਸ. ਸਤਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਫੂਲਪੁਰ (ਸੰਪਾ. ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼), ਬੀਬੀ ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ, ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ (ਇੰਚਾਰਜ) ਸ. ਅਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰੀਸਰਚ ਸਕਾਲਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਅ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੋਰਡ ਵਿਖੇ ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ (ਇੰਚਾਰਜ), ਡਾ. ਰਣਜੀਤ ਕੌਰ, ਬੀਬੀ ਕਿਰਨਦੀਪ ਕੌਰ, ਬੀਬੀ ਗੁਰਮੀਤ ਕੌਰ, ਸ.ਰਾਜਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਅਰਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ, ਆਦਿ ਰੀਸਰਚ ਸਕਾਲਰ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰਿਸਰਚ ਬੋਰਡ' ਵੱਲੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਸਾਡਾ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ', 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', 'ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ', 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰੀਫਾਰਮ ਮੂਵਮੈਂਟ', 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾ ਇਤਿਹਾਸ', 'ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ' (ਤਿੰਨ ਭਾਗ), 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਜੰਗਨਾਮੇ', 'ਨੀਸਾਣ ਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ', 'ਗੁਰੂ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਰਹਿਤ ਨਾਮੇ' 'ਵਿਜੈ ਵਿਨੋਦ' (ਹਿੰਦੀ), 'ਸਟਰਗਲ ਫਰੀਡਮ ਜੈਤੋ', 'ਸਿੱਖ ਤੇ ਸਿੱਖੀ', 'ਤਵਾਰੀਖ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਮੋਰਚਾ', 'ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਮੋਰਚਾ ਤਸਵੀਰਾਂ', 'ਡਾਇਰੀ ਦੇ ਪੰਨੇ', 'ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ 'ਤੇ ਆਗੂ', 'ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਕੌਮੀ ਅੰਦੋਲਨ', 'ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ' (ਨਾਟਕ), 'ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਸੱਚਾ ਸੌਦਾ ਬਾਰ', 'ਬਾਜਨਾਮਾ', 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿਫਤੀ ਦਾ ਘਰ', 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ', 'ਸੋ

ਥਾਨ ਸੁਹਾਵਾ', 'ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਤੇ ਘਾਲਣਾ', 'ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ', 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਕਿਵੇਂ ਬਣੀ', 'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ੍ਰੋਤ', 'ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ', 'ਸ਼ਹੀਦੀ ਯਾਤਰਾ ਅਥਵਾ ਸਾਕਾ ਜੈਤੋ', ਆਦਿ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤਹਿਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ 'ਸਿੱਖ ਰੈਫ਼ਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ' ਜਲਦ ਹੀ (ਲਗਪਗ 1950) ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਟਾ ਮੰਡੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਲ ਪੈਦੇ ਮੁੱਖ ਦੁਆਰ ਉੱਪਰ ਬਣੇ 'ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਹਾਲ' ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ। 'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ' ਵੀ ਇਸੇ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬੋਰਡ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਲਈ ਜਿੱਥੋਂ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੁਰਲਭ ਪੋਥੀ, ਖਰੜੇ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਉੱਥੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਨਮੋਲ ਖਜ਼ਾਨਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ 1950 ਵਿਚ ਛਪੀ ਪੁਸਤਕ-ਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ 1950 ਈ. ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਖੇ 2335 ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ, 1548 ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਸਾਮੀ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਸਿੰਧੀ, ਬੰਗਾਲੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਪਲਬਧ ਸਨ। 'ਸਾਡਾ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ' ਅਨੁਸਾਰ 1968 ਸਮੇਂ ਇਥੇ 382 ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ, 400 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਬੀੜਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਦੁਰਲਭ ਖਜ਼ਾਨਾ ਅਤੇ ਤਾਰੀਖੀ ਰਿਕਾਰਡ ਨੂੰ ਜੂਨ 1984 ਦੇ ਖੂਨੀ ਸਾਕੇ ਵੇਲੇ ਇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਖੁਰਦ-ਖੁਰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਬਾਹੀ ਦੌਰਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਰਿਕਾਰਡ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਇਥੇ ਜਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਸਾਕੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਿਕਾਰਡ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵੀ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਰੈਫ਼ਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਜੋ ਦੁਰਲਭ ਖਜ਼ਾਨਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਭਰਪਾਈ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਖਰੜੇ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ 'ਸਿੱਖ ਰੈਫ਼ਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ' ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਖੇ 24000 ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਹਿੰਦੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਤੇਲਗੂ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਲਗਪਗ 530 ਸਰੂਪ ਅਤੇ 1200 ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋਰ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪੋਥੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਬੀੜ ਅਤੇ ਇਕ ਸੂਖਮ ਸਰੂਪ ਵੀ ਇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਖੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ। ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਈਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਰਾਤਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਇਥੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਟੀਮਾਇਜ਼ਰ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਤਹਿਤ ਰੱਖੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁਰਾਤਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ 'ਦ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ' (1927-1970, 1972 1977-85 ਫੁਟਕਲ), 'ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ' (1974-84, 1985 ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ), 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਇਮਜ਼' (1952-58, 1968-83, 1993-2006 ਫੁਟਕਲ), 'ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ' (1974-1979 ਫੁਟਕਲ), 'ਪੈਟਰੀਐਂਟ' (1963-1980 ਫੁਟਕਲ), 'ਸਿਵਲ ਮਿਲਟਰੀ ਗਜ਼ਟ' (1935-1949 ਫੁਟਕਲ) 'ਦਲੇਰ ਖਾਲਸਾ', 'ਪ੍ਰਤਾਪ ਉਰਦੂ ਅਖ਼ਬਾਰ', 'ਲੋਕ ਲਹਿਰ', 'ਹਿੰਦ ਸਮਾਚਾਰ ਉਰਦੂ', 'ਦ ਸਟੇਟਸ ਮੈਨ', 'ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਜੀਤ', 'ਜਗਬਾਣੀ', 'ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ', 'ਅਕਾਲੀ ਅਖ਼ਬਾਰ' 'ਜਗਬਾਣੀ' ਆਦਿ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲ ਤਹਿਤ ਰੱਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਖੇ ਤਕਰੀਬਨ 245 ਫੋਟੋ ਐਲਬਮ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚਿਆਂ, ਹੋਰ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਭਿੰਨ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਥੇ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗਜ਼ਟ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਤਰ, ਸਿੱਖ ਫੁਲਵਾੜੀ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਨਿਰਗੁਣੀਆਰਾ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ, ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਕੌਮੀ ਦਰਦ, ਸਾਡਾ ਗੌਰਵ ਸਾਡਾ ਵਿਰਸਾ, ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੇਧਾਂ, ਸਪੋਕਸਮੈਨ, ਸੂਰਾ, ਪੰਜ ਦਰਿਆ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਸਚਖੰਡ ਪੱਤਰ, ਆਰਸੀ, ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ, ਖਾਲਸਾ ਐਡਵੋਕੇਟ, ਕੌਮੀ ਏਕਤਾ, ਚੜ੍ਹਦੀਕਲਾ, ਕਾਨੂੰਨ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਖਾਲਸਾ ਫਤਿਹਨਾਮਾ, ਵੰਗਾਰ, ਪਰਖ, ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਸਿੱਖ ਵਿਰਸਾ, ਸਿੱਖ ਸੰਦੇਸ਼, ਅਲੋਚਨਾ, ਖੰਡਧਾਰ, ਸੰਤ

ਖਾਲਸਾ, ਅਕਾਲ ਸੇਵਕ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਫਤਹ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ, ਲੁਬਾਣਾ ਸੇਵਕ, ਸੇਵਾ ਜੋਤੀ, ਖੋਜ ਦਰਪਣ, ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਚਾਰ, ਸੀਸ ਗੰਜ, ਸਿਰਜਣਾ, ਗੁਰਮਤਿ ਚਾਨਣ, ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੇਧ, ਆਨੰਦ ਸਰੋਵਰ, ਗਿਆਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਬਾਲ ਸੰਦੇਸ਼, ਗੁਰਮਤਿ ਮਿਸ਼ਨ, ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਸੰਦੇਸ਼, ਵਿਚਾਰ ਮੰਚ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨਕਸ਼, ਭਾਖਾ ਸੰਜਮ, ਸੂਰਿਯਾ, ਮਰਦ ਕਾ ਚੇਲਾ, ਰੂਪਵਤੀ, ਗੋਬਿੰਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ, ਗੁਰਮਤਿ ਰਹਿਣੀ, ਜੀਵਨ ਲਹਿਰ, ਗੁਰੂ ਸੰਦੇਸ਼, ਦਰਬਾਰ, ਅਕਾਲ ਸੇਵਕ, ਪੰਚਬਟੀ, ਅਜੀਤ ਇੰਗਲਿਸ਼, ਪੰਜਾਬ ਟਾਇਮਜ਼, ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਸਿੱਖ ਕੁਰੀਅਰ, ਸਿੱਖ ਰਵਿਊ, ਦ ਸਿੱਖ ਜਰਨਲ, ਪਰੋਬ, ਡੋਲੀ ਵੇਆਇਸ, ਸਿੱਖ ਯੂਥ, ਜਰਨਲ ਆਫ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਜਰਨਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਅਨਮੋਲ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ, ਟਰੀਟਮੈਂਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਜ਼ਰਵ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਥੇ ਸਥਿਤ ਫਿਊਮੀਗੇਸ਼ਨ ਚੈਂਬਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਡਿਜੀਟਾਈਜੇਸ਼ਨ ਕਾਰਜ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਮੌਜੂਦਾ ਲਾਇਬਰੇਰੀਅਨ ਸ. ਬਗੀਚਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ' ਅਤੇ 'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ' ਵਿਖੇ ਇੰਚਾਰਜ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਅ ਚੁਕੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਵਿਚ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ (ਡੂੰਮਛੇੜੀ), ਸ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, ਗਿਆਨੀ ਜੰਗ ਸਿੰਘ, ਸ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੰਬਾਲਵੀ, ਸ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸ. ਜਸਮਿੱਤਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਸ. ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਸ. ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਅਮੋਲ, ਸ. ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਸ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਸ. ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸ. ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ, ਸ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਰੂਪ ਸਿੰਘ (ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ), ਸ. ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ, ਸ. ਸੁਲੱਖਣ ਸਿੰਘ, ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸ. ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, ਸ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋੜਾਸਿੰਘਾ (ਸਕੱਤਰ) ਸ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ (ਮੀਤ-ਸਕੱਤਰ), ਸ. ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਸ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਸ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਜੋਗੇਸ਼ਵਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਡਾ. ਅਨੁਰਾਗ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ ਅਤੇ ਡਾ. ਰੂਪ ਸਿੰਘ 'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ' ਵਿਖੇ ਬਤੌਰ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਅ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। 'ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ' ਅਤੇ 'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ' ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਕਾਰਜ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਬੋਰਡ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੋਰਡ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਜੋਂ ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ, ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ, ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾਅ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ 'ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ' ਅਤੇ 'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ' ਵੱਲੋਂ ਸਲਾਘਾ ਯੋਗਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਕੌਰ
ਰਿਸਰਚ ਸਕਾਲਰ
ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰਿਸਰਚ ਬੋਰਡ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੋਟ

ਅਨਹਦ ਈ-ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦਾ ਅਗਲਾ ਅੰਕ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸ ਅੰਕ ਲਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪਤੇ ਉੱਤੇ 20 ਦਸੰਬਰ 2018 ਤੱਕ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਈ.ਮੇਲ. anhadmagzine@gmail.com

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ 'ਕੁ ਖਤਰਾ'

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਛੱਡਣ ਤੋਂ 65 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਾਲੇ ਉਹਨਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰਨੀ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਮੁੱਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਆਗੂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਜਿੱਠ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਦਾ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ 1929 ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਲਾਹੌਰ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਤੋਂ ਉਚੇਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣਗੇ। ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤਾਂ 15 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਹ ਸਮਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲਿਖ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ'। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ 1938 ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ "ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੱਕੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਤੁਰੰਤ ਬਦਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਕੇ ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੋਜ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾਉਣਾ ਸਵਰਾਜ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ।"

ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੁਝ ਜਤਨ ਵੀ ਹੋਏ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਨਤੀਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਪਰ 1980ਵਿਆਂ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਇਸ ਸਾਰੇ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਮੋੜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। 1990 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੋਂ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਕੱਢਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਗੀ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪੈਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਭਰੇ ਬਿਆਨ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੱਧ ਕੁ 'ਚ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਬਿਆਨ ਛਪਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਸੰਜੁਗਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਅਜੰਸੀ ਯੂਨੈਸਕੋ (UNESCO) ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ 50 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਯੂਨੈਸਕੋ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਯੂਨੈਸਕੋ ਨੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਸੌਟੀਆਂ ਨਿਸਚਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਖਤਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ [1]। ਇਹਨਾਂ ਕਸੌਟੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬਿਆਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਚਰਚਾ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਕੀ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਯੂਨੈਸਕੋ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਹ ਤੱਥ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵੀ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਲੇਪ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸੂਚੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ।

ਸੋ, ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀ ਕਸੈਟੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕਸੈਟੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ [2]।

ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤਕੜੀ ਜਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੇ 2003 ਵਿੱਚ ਛਾਪੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ (ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਾਣਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਖਤਰੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ) ਵਿੱਚ ਹੇਠਲੇ 9 ਕਾਰਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਜਾਂ ਉਸ 'ਤੇ ਛਾਏ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਆਂਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ [3]।

1. ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੰਚਾਰ
2. ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
3. ਕੁੱਲ ਅਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ
4. ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਚਲਨ
5. ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਨੂੰ ਹੁੰਗਾਰਾ
6. ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਖਰਤਾ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ ਹਾਸਲ ਹੋਣਾ
7. ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਵਤੀਰਾ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ (ਸਰਕਾਰੀ ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਸਮੇਤ)
8. ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਵਤੀਰਾ
9. ਭੰਡਾਰੀਕਰਣ (documentation) ਦੀ ਕਿਸਮ ਤੇ ਗੁਣਵੱਤਾ

ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਸਬੰਧਤ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਤੇ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਉਪਰਲੇ ਨੌਂ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਛੇ ਦਰਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ, ਯੂਨੈਸਕੋ 2003:8):

1. ਲੇਪ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ।
2. ਲੇਪ ਹੋਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹੈ।
3. ਲੇਪ ਹੋਣ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਖਤਰਾ ਹੈ।
4. ਲੇਪ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਖਤਰਾ ਹੈ।
5. ਲੇਪ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।
6. ਲੇਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਸਬੰਧਤ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਦਿੱਤੇ ਨੌਂ ਕਾਰਕਾਂ 'ਚੋਂ ਹਰ ਕਾਰਕ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਪਰਲੀਆਂ ਛੇ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਬੰਧਤ ਕਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਅਨੁਸਾਰਤਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਆਂਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਾਰਕ-1 : ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ:

ਕ੍ਰਮ ਅੰਕ	ਖਤਰੇ ਦਾ ਪੱਧਰ	ਦਰਜਾ	ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ
1.1	ਲੋਪ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ	5	ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ "ਜੇ ਸਾਰੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।"
1.1.1	ਸਥਿਰ ਪਰ ਭਾਰੀ ਦਬਾਅ ਹੇਠ	4½	ਇਹ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ "ਕੋਈ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।"
1.2	ਲੋਪ ਹੋਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹੈ	4	"ਸਮੂਹ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਬੱਚੇ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਸਬੰਧਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਜੋਂ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ, ਪਰ ਇਹ ਵਰਤੋਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜੀ ਘੋਰਿਆਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ)।"
1.3	ਲੋਪ ਹੋਣ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਖਤਰਾ	3	"ਬੱਚੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਮਾਪੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬੱਚੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਵਾਬ ਦੇਣ।"
1.4	ਲੋਪ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਖਤਰਾ	2	"ਦਾਦੇ-ਦਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ-ਪਿਉ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝਦੀ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।"

1.5	ਲੋਪ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ	1	"ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪੜਦਾਦੇ-ਪੜਦਾਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕੁਝ ਯਾਦ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਬੋਲ ਸਕਣ।"
1.6	ਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ	0	"ਇੱਕ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲ ਜਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭੂਗੋਲਿਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਸੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ।
2. ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ।
3. ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ।
4. ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ (ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਨੇਡਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਅਮਰੀਕਾ, ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਬਾਦੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹੈ)।

ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਰਚਿਆਂ ਹੀ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭਾਰੂ ਭਾਸ਼ਾ ਮਿਕਦਾਰ ਦੇ ਵਾਧੇ-ਘਾਟੇ ਨਾਲ ਦਖਲ ਦੇ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਗਭਗ ਬੱਸ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਖੇਤਰਾਂ (domains) ਵਿੱਚ (ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਇਕੱਠਾਂ ਵੇਲੇ) ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਬੱਚੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਘੱਟ ਮੁਹਾਰਤ ਕਰਕੇ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਛੱਡਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਨੇਡਾ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਰੇਡੀਓ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕੁਝ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨੈਜ਼ੁਆਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਰਸਮੀ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਇਹਨਾਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਜੋਂ ਕਿਧਰੇ-ਕਿਧਰੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਸਲੇ ਦਾ ਗਣਿਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਕਣ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਖਤਰੇ ਦੇ 2ਜੇ ਦਰਜੇ (ਖਤਮ ਹੋਣ ਦਾ ਖਤਰਾ) ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤੀ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਯਾਨੀ ਕਿ, ਨੈਜ਼ਾਮ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਗਭਗ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅੱਧੇ-ਅਧੂਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਧਰੇ-ਕਿਧਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਭਾਰਤੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਹਲਕਿਆਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬੁਹਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਧਰੇ ਰਸਮੀ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਕਈ ਮਾਅਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ (ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਮਾੜੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਜਤਨ ਵੀ ਕੁਝ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਿਹਤਰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਸੋ, ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਦਾ ਦਰਜਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ (2 ਦਰਜਾ- ਖਤਮ ਹੋਣ ਦਾ ਖਤਰਾ)।

ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਪਰਸੰਗ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਪਰ ਇਥੇ ਵੀ ਨੈਜ਼ਾਮ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਦਖਲ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਲਗਭਗ ਸਿਫ਼ਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਰਸਮੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕੇਵਲ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਚਲਨ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਪਰ ਉਥੇ ਵੀ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਉਰਦੂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵੀ ਹਨ ਕਿ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਰਦੂ ਦਾ ਦਖਲ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੈਜ਼ਾਮ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੋ, ਪੜਾਅ 3 (ਲੋਪ ਹੋਣ ਦਾ ਖਤਰਾ) ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ।

ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪੀੜ੍ਹੀਓ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਚੰਗਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਬਹੁਤ ਖੇਤਰ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਜਾਂ ਘਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਖੇਤਰ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਹੈ। ਭਾਰੂ ਵਰਗ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਅਰੰਭਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਜੋਂ ਅਧੂਰੇ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੇਖਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਸਕੂਲਾਂ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ੀ ਬੱਚੇ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਕੂਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮਰੱਥਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਿਹਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਸੀਮਤ ਜਿਹੀ ਹੀ)।

ਸੇ, ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਫਲ ਸੰਚਾਰ ਵੱਡੇ ਦਬਾਵਾਂ ਹੇਠ ਹੈ [4]।

ਕਾਰਕ II : ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ : ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਨਿਸਚਤ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਖਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਘਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪਰਸੰਗ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਅਸਲੀ ਗਿਣਤੀ 13 ਕਰੋੜ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੈ। ਇੰਜ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ 10ਵੇਂ ਨੰਬਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਸੇ, ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਹੈ।

ਕਾਰਕ III : ਕੁੱਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ: ਕਿਸੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਕੁੱਲ ਅਬਾਦੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਇਹ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਅਬਾਦੀ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ (ਸੂਬੇ ਜਾਂ ਦੇਸ) ਦੀ ਕੁੱਲ ਅਬਾਦੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਉਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਕੁੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਅਬਾਦੀ। ਇੱਥੇ ਕੁੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਅਬਾਦੀ ਦਾ ਭਾਵ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਇਸ ਪਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਹੇਠਲਾ ਪੈਮਾਨਾ ਵਰਤਣ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ (ਯੂਨੈਸਕੋ 2003:9):

ਕਾਰਕ III : ਕੁੱਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ

ਖਤਰੇ ਦਾ ਪੱਧਰ	ਦਰਜਾ	ਕੁੱਲ ਸਬੰਧਤ ਅਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ
ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ	5	ਸਾਰੇ (all) ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।
ਖਤਰਾ ਹੈ	4	ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ (nearly all) ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।

ਗੰਭੀਰ ਖਤਰਾ ਹੈ	3	ਬਹੁਮਤ (a majority) ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।
ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਖਤਰਾ ਹੈ	2	ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ (a minority) ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੀ ਹੈ।
ਲੇਪ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ	1	ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ (very few) ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।
ਲੇਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ	0	ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਿਸਚਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਰਭਾਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 4ਵੀਂ ਤੇ 3ਜੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਵਾਲੀ ਭਾਸਦੀ ਹੈ।

ਕਾਰਕ IV : ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਚਲਨ: ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹੇਠ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ (ਯੂਨੈਸਕੋ 2003:10):

ਕਾਰਕ IV : ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਚਲਨ:

ਖਤਰੇ ਦਾ ਪੱਧਰ	ਦਰਜਾ	ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕਾਰਜ
ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਵਰਤੋਂ	5	ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਭ ਖੇਤਰਾਂ (domains) ਅਤੇ ਸਭ ਕਾਰਜਾਂ (functions) ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਬਹੁਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮਾਨਤਾ	4	ਬਹੁਤੇ (most) ਸਮਾਜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਖੁਰ ਰਹੇ ਖੇਤਰ	3	ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ (many) ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰੂ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਖਲ ਦੇਣ ਲੱਗੀ ਹੈ।

ਸੀਮਤ ਅਤੇ ਰਸਮੀ ਖੇਤਰ	2	ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸਮਾਜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਕਈ (several) ਕਾਰਜਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਮਤ ਖੇਤਰ	1	ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਮਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ (very few) ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ	0	ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਜ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਬਹੁਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਰਚਲਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ 3ਜੇ ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਆ ਖਲੋਤੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਦਖਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਕੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਿਹਤਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹੋਵੇਗੀ।

ਕਾਰਕ V : ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਨੂੰ ਹੁੰਗਾਰਾ: ਹੇਠਲੀ ਸਾਰਣੀ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ (ਯੂਨੈਸਕੋ 2003:11)। ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੈ।

ਖਤਰੇ ਦਾ ਪੱਧਰ	ਦਰਜਾ	ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ
ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ (dynamic)	5	ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਰਤੋਂ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਤਾਕਤਵਰ/ਸਰਗਰਮ (robust/active)	4	ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤੇ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਗ੍ਰਹਿਣਸ਼ੀਲ (receptive)	3	ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਨਜਿੱਠ ਰਹੀ ਹੈ (coping)	2	ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਤਿਅੰਤ ਘੱਟ (minimal)	1	ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹਰ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਥੇ ਵੀ ਹਾਲੇ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਹਾਲੇ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਥਿਤੀ ਇੱਥੇ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕਾਰਕ VI : ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਖਰਤਾ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ: ਸਬੰਧਤ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਾਣਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। (ਪੰਨਾ 12) ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਖਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਕ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਅੰਕਣ ਲਈ ਹੇਠਲੀ ਸਾਰਣੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ:

ਕਾਰਕ VI : ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਖਰਤਾ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ:

ਦਰਜਾ	ਲਿਖਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ
5	ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕੋਈ ਸਥਾਪਤ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣਾਂ, ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼, ਪੁਸਤਕਾਂ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਸਰੋਤ ਹਾਸਲ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।
4	ਲਿਖਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਹਾਸਲ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
3	ਲਿਖਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਖਰਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਾਖਰਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ।
2	ਲਿਖਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ ਪਰ ਸਮੂਹ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਇਹ ਵਰਤੋਂ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਸਬੰਧਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸਕੂਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੇਖ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮੁਲੰਕਣ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰਾ-ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ (ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 1 ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 3 ਅਤੇ 2 ਦਰਜੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਥਿਤੀ 1 ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਹੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ 5 ਅਤੇ 4 ਦਰਜੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕਾਰਕ VII : ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਵਤੀਰਾ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਸਮੇਤ: ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਈ ਵਤੀਰੇ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੇਠਲੀ ਸਾਰਣੀ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਕਸ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਕਾਰਕ VII : ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਵਤੀਰਾ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਸਮੇਤ:

ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਪੱਧਰ	ਦਰਜਾ	ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਸਰਕਾਰੀ ਵਤੀਰਾ।
ਸਭ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ	5	ਸਭ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹਾਸਲ ਹੈ।
ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ	4	ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਾਖੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਬੰਧਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਵਕਾਰ ਹਾਸਲ ਹੈ।
ਚੁਪ-ਚਾਪ ਆਤਮਸਾਤ	3	ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨੀਤੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਰਸਮੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ।
ਸਰਗਰਮ ਆਤਮਸਾਤ	2	ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਭਾਰੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਆਤਮਸਾਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜਬਰੀ ਆਤਮਸਾਤ	1	ਭਾਰੂ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕੱਲੀ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਆ।
ਮਨਾਹੀ	0	ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ।

ਸਰਕਾਰੀ ਵਤੀਰੇ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਗਿਣਨਯੋਗ ਪੰਜਾਬੀ ਅਬਾਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਵਕਾਰ ਵੀ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ-ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀਆਂ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੜਚੋਲਾਂ ਅਤੇ ਰਾਏ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਥੋੜੀ ਜਾਂ ਬਹੁਤੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ 4 ਕੁ ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੇ ਪੰਜਾਬਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ (ਦੇ-ਤਿੰਨ ਭਾਰਤੀ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਯਤਨ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇੰਜ ਇਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ 2 ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਸਮਝਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਲੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਵੀ ਹੇਠਾਂ। ਸਰਕਾਰੀ ਵਤੀਰੇ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਮਾੜੀ ਹੈ। ਭਾਰੂ ਭਾਸ਼ਾ (ਉਰਦੂ) ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਆ। ਬਲਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਸਰਕਾਰੀ ਵਤੀਰੇ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ 1 ਅੰਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਸਰਕਾਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਕੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਅਤੇ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਕਨੂੰਨ ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਕੋਈ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਹਿਲਜੁਲ ਹੁੰਦੀ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬੱਸ ਜਨਤਕ ਦਬਾਅ ਹੇਠ।

ਇੱਥੇ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਵਾਪਰੀ ਇੱਕ ਘਿਰਣਾਯੋਗ ਘਟਨਾ (ਜਿਸਦਾ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ (ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ) ਦੇ ਨੇਤਾ ਸੁਨੀਲ ਜਾਖੜ ਜੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ

ਇੱਕ ਮਾਣਯੋਗ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਸੁਨੀਲ ਜਾਖੜ ਜੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ ਕਿ 'ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ 'ਚ ਬੈਠੇ ਮੈਂਬਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ।' ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਮਝੌਤਾ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਹੈ ਇਸ ਸਵਾਲ 'ਚ ਜਾਣ ਦੀ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਸੁਨੀਲ ਜਾਖੜ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ। (ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਨੀਲ ਜਾਖੜ ਜੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਵੈਮਾਨ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਉਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਸਨ।) ਖੈਰ ! ਇਹ ਘਟਨਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਪੂਰੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਿੱਖਿਆ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਖਲ ਮਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਭਾਰੂ ਵਰਗ ਦੇ ਸਭ ਨਿਆਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਧਿਅਮ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਭੋਗ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇੰਜ, ਨਿਸਚਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਭੋਗ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਮਲ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਲਗਭਗ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਨੌਜੁਆਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਮੁਹਾਰਤ ਲਗਭਗ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ, ਗਿਆਨ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਾਹਿਤ, ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਭਿਆਨਕ ਸਿੱਟੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਕੁਰਲਾ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ।

ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਮੁਹਾਰਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੀ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਪੰਗਾਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅਖਵਾਏਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਵਤੀਰੇ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕ ਦੇਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਹਾਸਲ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਵਤੀਰੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨੀਤੀਆਂ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀਆਂ। ਇੰਜ, ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 3 ਤੇ 4 ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਿਹੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਾਂ, ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਕੇਰਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵੱਜੋਂ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ।

ਕਾਰਕ-VIII : ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਵਤੀਰਾ: ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਅਮਲ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹ ਦਾ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਤੀਰਾ ਅਤੇ ਜਤਨ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਸਮਰੱਥਾ, ਤਾਕਤ, ਪਸਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਨਿਰਣਾਇਕ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬਾਕੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹ ਦਾ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਲ

ਵਤੀਰਾ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੈ (ਯੂਨੈਸਕੋ 2003:15):

ਕਾਰਕ-VIII : ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਵਤੀਰਾ:

ਦਰਜਾ	ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਵਤੀਰਾ
5	ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।
4	ਬਹੁਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
3	ਬਹੁਤ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਬਾਕੀ ਜਾਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹਨ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੱਕ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।
2	ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਬਾਕੀ ਜਾਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹਨ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੱਕ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।
1	ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਬਾਕੀ ਜਾਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹਨ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੱਕ ਹੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।
0	ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ; ਸਾਰੇ ਭਾਰੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਣ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਬੜੇ ਫਿਕਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਕ, ਜਿਹੜਾ ਕਾਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਉਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਫਿਕਰਮੰਦੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜ਼ਰੂਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜੰਮੀ-ਪਲੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣੀ ਔਖੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਹਲਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਹਮਾਇਤੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਲਗਭਗ ਅਣਹੋਂਦ ਹੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ (ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਵਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ) ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮੂਹਿਕ ਹਮਾਇਤੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਸਮੂਹਿਕ ਹਮਾਇਤੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਹੁਤ ਨਿਗੂਣੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਹਲਕਿਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਜ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ 2 ਅੰਕਾਂ ਵਾਲੀ ਹੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਤੀਰਾ ਬਿਹਤਰ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਲਈ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਸੱਤਾ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਭਾਰੂ ਵਰਗ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਭਾਰੂ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਸਧਾਰਣ ਉਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭਾਰੂ ਵਰਗ ਵਧੇਰੇ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹਿੰਦੀ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਭਾਰੂ ਵਰਗ ਦਾ ਸੁਆਰਥ ਹੈ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ, ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰਗਰਮੀ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਧੌਸ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਣ ਜਨਸਧਾਰਣ ਭਾਰੂ ਵਰਗ ਦੀ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਭਾਰੂ ਵਰਗ ਦੇ ਸੁਆਰਥ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵੀ ਪੇਹ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਮੱਸਿਆ ਦੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਾਂਗ ਪੱਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵੱਜੋਂ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਤੀਰਾ, ਕੁਝ ਕੁ ਚੇਤੰਨ ਹਲਕਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਸੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ, ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹਮਾਇਤੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜਨਸਧਾਰਣ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਿਆਸ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘਰ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵਧੇ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ

ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਤੱਥ ਤਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਹੀ ਹੈ।

ਸੋ, ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਵਤੀਰਾ 3-4 ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ।

ਕਾਰਕ-IX : ਭੰਡਾਰੀਕਰਣ ਦੀ ਕਿਸਮ ਅਤੇ ਗੁਣਵੱਤਾ : ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲਿਖਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ, ਕਿਸਮ ਅਤੇ ਗੁਣਵੱਤਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਹੇਠਲੇ ਪੰਜ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੀ ਹੈ (ਯੂਨੈਸਕੋ 2003:16):

ਕਾਰਕ-IX : ਭੰਡਾਰੀਕਰਣ ਦੀ ਕਿਸਮ ਅਤੇ ਗੁਣਵੱਤਾ :

ਭੰਡਾਰੀਕਰਣ ਦਾ ਪੱਧਰ	ਦਰਜਾ	ਭਾਸ਼ਾ ਭੰਡਾਰੀਕਰਣ
ਉੱਤਮ	5	ਵੱਡੇ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸਤਰਿਤ ਪਾਠ ਸਮੱਗਰੀ ਹਾਸਲ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੱਗਰੀ ਲਗਾਤਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਰਵਣੀ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਸਰੋਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਸਹਿਤ ਹਾਸਲ ਹਨ।
ਚੰਗਾ	4	ਇਕ ਚੰਗਾ ਵਿਆਕਰਣ ਹਾਸਲ ਹੈ; ਲੋੜਯੋਗ ਵਿਆਕਰਣਾਂ, ਕੋਸ਼, ਪਾਠ-ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਹਾਸਲ ਹੈ; ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਸਾਧਨ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਰਵਣੀ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਸਰੋਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਸਹਿਤ ਹਾਸਲ ਹਨ।
ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ	3	ਇਕ ਲੋੜਯੋਗ ਜਾਂ ਕਈ ਆਮ ਵਿਆਕਰਣ, ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਪਾਠ ਸਮੱਗਰੀ ਹਾਸਲ ਹੈ ਪਰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੰਚਾਰ-ਮਾਧਿਅਮ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹਨ; ਘੱਟ-ਵੱਧ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਵੇਰਵਿਆਂ ਸਹਿਤ ਸਰਵਣੀ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਸਰੋਤ ਹਾਸਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।
ਮਾਮੂਲੀ	2	ਕੁਝ ਵਿਆਕਰਣਕ ਰੂਪ-ਰੇਖਾਵਾਂ, ਸ਼ਬਦ-ਸੂਚੀਆਂ

		ਅਤੇ ਪਾਠ ਸਮੱਗਰੀ ਹਾਸਲ ਹਨ ਜੋ ਸੀਮਿਤ ਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਲਈ ਕੰਮ ਸਾਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸੀਮਤ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਘੱਟ-ਵੱਧ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਾਲੇ (ਵੇਰਵਿਆਂ ਸਹਿਤ ਜਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ) ਸਰਵਣੀ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਸਰੋਤ ਹਾਸਲ ਹਨ।
ਨਾਕਾਫੀ	1	ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਆਕਰਣਕ ਰੂਪ-ਰੇਖਾਵਾਂ, ਸੰਖੇਪ ਸ਼ਬਦ-ਸੂਚੀਆਂ ਅਤੇ ਟੁੱਟੀ-ਫੁੱਟੀ ਪਾਠ ਸਮੱਗਰੀ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਸਰਵਣੀ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਸਰੋਤ ਜਾਂ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਵਰਤੋਂਯੋਗ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੇਰਵੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।
ਕੋਈ ਭੰਡਾਰੀਕਰਣ ਨਹੀਂ	0	ਕਿਸੇ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਹੋਰ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਭੰਡਾਰੀਕਰਣ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਭਾਰਤ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਉਤਸਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹਵਾਲਾ ਸਮੱਗਰੀ, ਪਾਠ-ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਕਲਾ ਸਮੱਗਰੀ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਭਾਵੇਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਪਰਚਲਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਫਾਰਾਂਸੀਸੀ, ਜਰਮਨ ਆਦਿ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਮੱਗਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਆਦਿ ਦੀ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਘਾਟ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਮੱਗਰੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਤਨ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਅਧਾਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਚਿੰਤਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਰਤਣੀ ਔਖੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮੱਗਰੀ ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਇੰਜ, ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ 2 ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ 4 ਅਤੇ 5 ਅੰਕਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਨਿਚੋੜ: ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗਣਿਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਪਰ ਹੇਠਲੀ ਸਾਰਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ (ਸਾਰੇ ਅੰਕ ਕੁੱਲ 5 ਅੰਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ):

ਕਾਰਕ ਅੰਕ	ਕਾਰਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ	ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ	ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਦੇ ਹੋਰ ਸੂਬੇ	ਵਿਦੇਸ਼
1.	ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੰਚਾਰ	4	3	2	2
2.	ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	5	5	3	2
3.	ਕੁੱਲ ਅਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ	4	3	2	2
4.	ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਚਲਨ	3	2	ਭਾਰਤ-2 ਪਾਕਿ-1	1
5.	ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਨੂੰ ਹੁੰਗਾਰਾ	3½	1	ਭਾਰਤ-2 ਪਾਕਿ-1	2
6.	ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਖਰਤਾ ਲਈ ਹਾਸਲ ਸਮੱਗਰੀ	4½	1	ਭਾਰਤ-2 ਪਾਕਿ-1	2
7.	ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ	3½	1	ਭਾਰਤ-2	4

	ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਤੀਰਾ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ			ਪਾਕਿ-1	
8.	ਭੰਡਾਰੀਕਰਣ ਦੀ ਕਿਸਮ ਅਤੇ ਗੁਣਵੱਤਾ	4½	2	ਭਾਰਤ-3 ਪਾਕਿ-1	2
9.	ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਤੀਰਾ	3½	2	ਭਾਰਤ-3 ਪਾਕਿ-2	2
	ਜੋੜ $9 \times 5 = 45$ ਵਿੱਚੋਂ	35½	20	ਭਾਰਤ- 20 ਪਾਕਿ- 13	18

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਭਵਿੱਖ: ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮੋਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਇਹ ਅੰਕੜੇ ਬੜਾ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ 45ਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 45 ਅੰਕ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਇਸ ਅੰਕੜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋਵੇ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਦੇ-ਤਿਹਾਈ ਗਿਣਤੀ ਵੱਸਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮਾੜੀ ਹੈ। ਸੋ, ਜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਾ ਰੁਝਾਨ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਇਥੇ ਇਹ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਕਾਇਮ ਹੈ ਤਾਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਖਤਰਾ ਕਿਉਂ ਹੈ?

ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦੇ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਉਹ ਜਵਾਬ ਹੀ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਥਿਤੀ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲੋਂ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੇ ਸੀਮਤ ਪਸਾਰ ਕਰਕੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਉਪਮਹਾਂਦੀਪ ਦੀ ਲਗਭਗ ਸਮੂਹ ਅਬਾਦੀ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਚਰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪਸਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ (ਭਾਵੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ

ਹਾਲਤ ਮਾੜੀ ਹੀ ਹੈ) ਅਤੇ ਇਸ ਪਸਾਰ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਬਾਦੀ ਦਾ ਗੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਹ ਪਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ, ਮੰਦੇ ਭਾਗੀ ਇਹਨਾਂ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੇ ਦਰਬਾਰੇ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਧਰੇ ਵੱਡਾ ਰੁਤਬਾ ਹਾਸਲ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਕੇਵਲ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ 80ਵਿਆਂ ਤੱਕ ਹਾਲਤ ਕੁਝ ਠੀਕ ਸੀ ਪਰ 80ਵਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰੂ ਵਰਗ ਦੀ ਅਕਲ (ਅਤੇ ਨੀਯਤ) ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਗੇੜਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਆਣੇ ਦਾ ਇੱਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਕੰਨੀਂ ਅਤੇ ਅੱਖੀਂ ਨਾਂ ਪੈਣ ਦੇਣ ਦੀ ਇਸ ਨੇ ਪੱਕੀ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਹੋਈ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵੱਜੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਇਹ ਵਰਗ ਕੋਈ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਮਾੜੀ ਲੱਗ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੈ ਸੱਚ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਉਪਮਹਾਂਦੀਪ ਦੀਆਂ ਮੌਜੂਦਾ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਮਾਰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਈ ਹੈ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਗੈਰ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਜਨਸਧਾਰਣ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗੀ ਗੁਲਾਮੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜਨਸਧਾਰਣ ਬਹੁਤੇ ਭਾਰੂ ਵਰਗ ਦਾ ਹੀ ਪਿਛਲੱਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰੂ ਵਰਗ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਸਦਾ ਵੱਸ ਚੱਲੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੇ ਪਿਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਇੰਜ ਬਦਲ ਲਵੇ ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਣ। ਇਹਨਾਂ ਬਦਲੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਕਾਰਣ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਉਪਮਹਾਂਦੀਪ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਗਸਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਗੈਸ ਚੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹਕੀਕਤ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਆਰੇ ਭਾਰਤੀ ਭਰਾਵੇ ! ਕੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਇਸ ਲਈ ਸੀ ?

ਇਹ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜਿਹੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਰਜ ਹੋਵੇ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਰ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਆਸ ਚੰਗੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਆਸਰਾ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਤੇ ਪੁਰਾਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੇਵਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਧਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਵੀ ਨਿਗੂਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕੋਈ ਵਿਕਾਸ ਦਰਾਂ ਦਾ ਮੁਦੱਈ ਇਹ ਸਵਾਲ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਖਰ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਲਾਭ ਹੀ ਕੀ ਹੈ? ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵਡੇਰੀ ਮਾਂ ਬਿਮਾਰ ਪਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਆਖਰ ਇਸ ਬੁੱਢੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਬੇਹੁਦਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸੇ, ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਵਾਬ ਬੜਾ ਸਰਲ ਵੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਬੱਸ ਸਨਿਮਰ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾਲਤਾ

ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਝਾਤੀ ਮਾਰੇ ਕਿ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਂ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅੱਗੇ ਹਨ ਜਾਂ ਪਿੱਛੇ। ਜੇ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਹਿਸਾਬ ਨਾ ਲਗਾ ਸਕੇ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮਾਹਿਰ ਦੇ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਵਾਚਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਕਰੇ। ਜੇ ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਇਗਲੈਂਡ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੌਂਸਿਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦਫਤਰ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਹਿਰ ਤੋਂ ਪੁੱਛੇ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਇਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਕੇ ਚੰਗੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਕੇ। ਜੇ ਫੇਰ ਵੀ ਮਨ ਨਾ ਮੰਨੇ ('ਮੈਂ ਨਾਂ ਮਾਨੂੰ' ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮਨਾ ਵੀ ਕੈਣ ਸਕਦਾ ਹੈ) ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ 'ਤੇ ਰਾਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਖੜਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏ। ਉਸ ਵਿਚ ਮਰਨਾ ਬੜਾ ਸੌਖਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ, ਧਰਤੀ ਮਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਰ ਤਾਂ ਹੋਲਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਾਂ, ਇਹ ਗਰੰਟੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨਕਰਤਾ ਦੇ ਨਿਆਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਧਾਹਾਂ ਮਾਰਨਗੇ।

ਜਾਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ ਹੋਰ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਚੇਲ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਲੋਪ ਹੋਣ ਦੇ ਖਤਰੇ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਜਿਹੀ ਵੱਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਸਵਾਲ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਦਾਸੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਈਆਂ ਲਈ ਤਾਂ ਲੋੜ ਇਸ ਸਵਾਲ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਫਰਾਂਸੀਸੀ, ਜਰਮਨ, ਚੀਨੀ, ਅਰਬੀ, ਸਪੇਨੀ ਜਿਹੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਬੜੇ ਥੋੜੇ ਸਾਂਝੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਲੋੜ ਬੱਸ ਇਸ ਲਈ ਕਾਇਲ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈ। ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੇ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਸਤਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਧਰੇ ਥੋੜੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਉਚਾਣਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਹਿਬਰਿਊ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਉਤਸਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਬਾਈਬਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿਬਰਿਊ ਬੇਲ-ਚਾਲ ਚੋਂ ਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਪਰ ਯਹੂਦੀ ਸਮੂਹ ਨੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਧਾਰਣ ਜਿਹੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਯੂਨੈਸਕੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਪ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਕੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੇਘਾਲਿਆ ਦੀ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਖਾਸੀ ਜੋ ਇੱਕ ਵੇਲੇ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ 'ਖਤਰੇ ਹੇਠਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਹੁਣ ਉਸ ਸੂਚੀ ਚੋਂ ਕੱਢ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਮੇਘਾਲਿਆ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਖਾਸੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਾਜ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵੱਜੋਂ ਖਾਸੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਰੇਡੀਓ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਆਦਿ) ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜੀਵੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

ਇਹ ਵੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ-ਸ਼ੇਰ ਹੀ ਨਾ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਜੇ ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕੋਈ ਚਾਰ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਆਂਕਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅੱਜ ਦੇ ਮੁਲੰਕਣ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗੀ। ਇਹ ਸਬੂਤ ਹੀ ਇਹ

ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਕਿੱਧਰ ਨੂੰ ਹੈ, ਵਿਨਾਸ਼ ਵੱਲ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੇਪ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਕੇਤ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਸਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨੈਸਕੋ ਵੱਲੋਂ ਦੱਸੇ 9 ਕਾਰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਕਾਰਕ (ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ) ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੁਕੰਮਲ ਮੁਲੰਕਣ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਕਾਰਕ ਤੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਮਕਸਦ ਕੋਈ ਅਕੱਟ ਨਿਰਣੇ ਦੇਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਉਹਨਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਸਿੱਧੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ)। ਇਸ ਲਈ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨੈਸਕੋ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਹੋਰ ਗਹਿਨ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਮੁਲੰਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਹਿਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਜੁੜ ਬਹਿ ਕੇ ਸਬੰਧਤ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕਰਕੇ ਰਾਇ ਬਣਾਉਣ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ। ਇਹ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹੀਲਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵੱਡਾ ਖੇਰਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਖੇਰਾ ਲੱਗਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਲੇਪ ਹੋਣ ਦੇ ਖਤਰੇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲੇਪ ਹੋਣ ਦੀ ਪਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾਂ ਵੀ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਸਾਡਾ ਟੀਚਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਲੇਪ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਾਡਾ ਟੀਚਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਏਨਾ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਮਾਨਸਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਿ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ। ਅਤੇ, ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਏ ਬਗੈਰ ਚੰਗਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਆਓ ਹਰ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਇਸ ਸੋਚ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਬਣੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਣਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਵੇ।

ਮਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਿੰਦਾਬਾਦ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:

1. Unesco. 2003. Language Vitality and Endangerment. Paris.
 2. ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਹੋਰ ਵੇਖੋ:
- ਓ) ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੰਘਾ. 2008. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਕਟ. ਆਲੋਚਨਾ 54-63.

ਅ) ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ). 2008. ਆਲੋਚਨਾ (ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ). ਲੁਧਿਆਣਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ

3. ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਦਦ ਅਤੇ ਟੂਕਾਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਰਣੀਆਂ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਇਸ ਲਈ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

4. ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਅੰਕਗਣਿਤਕ ਮੁਲੰਕਣ ਲਈ ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਭਾਗ (ਪੰਨਾ 23) ਵੇਖੋ।

5. ਇਹ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਹੋਰ ਸਰੋਤ: [ਫਿਲਹਾਲ, ਅੰਕ 17 \(ਮਾਰਚ, 2013\),](http://punjabiversity.academia.edu/JogaSingh/papers)
[http://punjabiversity.academia.edu/JogaSingh/papers,](http://punjabiversity.academia.edu/JogaSingh/papers) [www.5abi.com,](http://www.5abi.com)
www.jattsite.com ਅਤੇ ਵੈੱਬ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਥਾਂ।

ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ, ਐਮ.ਏ., ਐਮ.ਫਿਲ., ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. (ਯੋਰਕ, ਯੂ.ਕੇ)

ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਵਜੀਫਾ ਪ੍ਰਾਪਤ (1990-1993)

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ & ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ

ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਸੈਂਟਰ ਫਾਰ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਸਟੱਡੀਜ਼

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ - 147 002 (ਪੰਜਾਬ) - ਭਾਰਤ।

ਜੇਬੀ: +91-9915709582 ਬਿਜ-ਡਾਕ: virkjoga5@gmail.com; jogasinghvirk@yahoo.co.in

.....

ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ,

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ-

147002

Virkjoga5@gmail.com;

+919915709582

ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ: ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਢੰਗਾਂ ਅਤੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਪਣਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ ਕੁਦਰਤੀ ਹਾਲਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਰਾਜ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪ ਬਦਲ ਕਿ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਲਾਸਕੋ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇੱਕ ਰਾਜ ਅਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਉਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਮਾੜਾ ਰਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।” ਸੋ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸਾਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦਿਆਂ ਜੇ.ਈ.ਐਸ.ਫਾਸਟ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ, “ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ, ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਬੁਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ, ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਖੋਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੋਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਉਲੰਘਣ, ਦੇ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹਿਤ ਇੱਕ ਘੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ, “ਉਹ (ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼) ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਮੁੱਢਲੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਹਿਤ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਗੇ।” ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅੰਦਰ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਮਹਾਂਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਮਹਾਨ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਅਲਫ੍ਰੈਡ ਨੋਬਲ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮਿਤੀ 10 ਦਸੰਬਰ 1948 ਈਸਵੀ ਨੂੰ 48 ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ 0 ਵੋਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਰਵਜਨਕ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹਰ ਸਾਲ 10 ਦਸੰਬਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਨੂੰ “ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਹਾੜਾ” ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੇ

20 ਸਾਲ ਪੂਰੇ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਨੇ ਸਾਲ 1968 ਨੂੰ “ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਵਰ੍ਹਾ” ਐਲਾਨਿਆ ਸੀ।

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੁਆਰਾ ਐਲਾਨੇ ਗਏ “ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਘੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ” ਵਿਚ ਦਰਜ 30 ਅਨੁਛੇਦਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

1. ਸਮੂਹ ਲੋਕ ਗਰਿਮਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ।
2. ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਨਸਲ, ਰੰਗ, ਲਿੰਗ, ਭਾਸ਼ਾ, ਧਰਮ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ, ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਉਤਪਤੀ, ਸੰਪਤੀ, ਜਨਮ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।
3. ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।
4. ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਜਾਂ ਦਾਸ - ਪੁਣੇ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।
5. ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕਰੂਰ, ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਅਪਮਾਨ-ਜਨਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।
6. ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।
7. ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਸਭ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਬਚਾਅ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੇ ਲਈ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਮਦਦ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।
8. ਮਨ-ਮਾਨੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਗ਼ਿਫ਼ਤਾਰੀ ਜਾਂ ਹਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।
9. ਕਿਸੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਸਰਵਜਨਕ ਸੁਣਵਾਈ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।
10. ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਦਾਲਤ ਦੇਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।
11. ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇਕੱਲਤਾ, ਪਰਿਵਾਰ, ਘਰ ਜਾਂ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਨਾਲ ਮਨਮਾਨਾ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਦਖ਼ਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਹਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।
12. ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ, ਹਰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਚਰਨ ਅਤੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਅਤੇ ਮੁੜ ਅਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਪਰਤਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।
13. ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਤਪੀੜਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਣ ਅਤੇ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ। (ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਯੁਕਤ-ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ)।
14. ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਨ-ਮਾਨੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਤੋਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਬਦਲਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।
15. ਬਾਲਗ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਵੰਸ਼, ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਵਿਆਹ ਕਰ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਆਹ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਵਿਵਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਘਟਨ ਉੱਪਰ ਸਾਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ।
16. ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਜਾਂ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਤੋਂ ਮਨਮਾਨੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅਲਹਿਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।
17. ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।
18. ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।
19. ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਇਕੱਤਰਤਾ ਜਾਂ ਸੰਮੇਲਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।

20. ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ (ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਉਮਰ ਸੀਮਾ ਅਨੁਸਾਰ) ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਗਤੀ-ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਚੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਲੋਕ-ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸਾਮਾਨ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।
21. ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।
22. ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕੰਮ ਲਈ ਸਾਮਾਨ ਵੇਤਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ ਵਾਪਾਰ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।
23. ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਅਤੇ ਛੁੱਟੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਦੇ ਘੰਟਿਆਂ ਦੀ ਯੋਗ ਸੀਮਾ ਅਤੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਤਨਖਾਹ ਸਮੇਤ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।
24. ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਖੁਦ ਉਸ ਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ, ਮਕਾਨ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।
25. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਫਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।
26. ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰੀ, ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਕਿੱਤਾ-ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਮਾਨ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਉੱਚ-ਸਿੱਖਿਆ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।
27. ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ, ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।
28. ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰੇ ਕੇ ਇਸ ਘੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਸਕੇ।
29. ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਪਰ ਅਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਰਜਾਤੰਤਰਾਤਮਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਨਿਆਂ-ਪੂਰਵਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਹਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ, ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਦਾ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।
30. ਇਸ ਘੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿਆਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕੋਈ ਰਾਸ਼ਟਰ, ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਗੁੱਟ, ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਛੇਦਾਂ ਸਬੰਧੀ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਜੈਕ ਡੋਨਲ ਦਾ ਆਖਣਾ ਸੀ, “ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ, ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਬਦਲਣਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਯੋਜਨਾ-ਬੱਧ ਤਰੀਕਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।”

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਪਰਿਸ਼ਦ: ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਆਯੋਗ

ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 16 ਜੂਨ 2006 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਕੁੱਲ 47 ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਮਹਾਂਸਭਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਨੇਵਾ ਸਥਿਤ ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ 13 ਦੇਸ਼ ਏਸ਼ੀਆ, 13 ਦੇਸ਼ ਅਫਰੀਕਾ, 8 ਲੈਟਿਨ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਰੇਬੀਆਈ ਖੇਤਰ, 6 ਪੂਰਬੀ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ 7 ਦੇਸ਼ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਸਮੇਤ ਹੋਰਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਕਾਲ 3 ਸਾਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ ਮੈਂਬਰ ਅਪਣਾ ਕਾਰਜ ਕਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਇਸ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

1. ਪਰਿਸ਼ਦ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹਿਤ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ਾਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।
2. ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਲਾਹਕਾਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਹਿਯੋਗ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।
3. ਪਰਿਸ਼ਦ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਮਹਾਂਸਭਾ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਸਾਲਾਨਾ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜਦੀ ਹੈ।
4. ਪਰਿਸ਼ਦ ਸੰਕਟ-ਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹਨਣ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ ਲਈ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਅਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
5. ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਾਦ- ਬਿੰਦੂਆਂ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਗੋਸ਼ਠੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ: ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ/ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹਿਤ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਸੰਵੇਦਨਾ, ਦਾਨ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਵਰਗੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਰੂਪਾਂ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਨਾਰਾਇਣ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੋਧ ਤ੍ਰਿਪਿਟਕਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅੰਦਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹਿਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਅੰਦਰ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 14 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 18 ਤੱਕ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਨੁਛੇਦ 19 ਤੋਂ ਅਨੁਛੇਦ 22 ਤੱਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਅਤੇ ਅਨੁਛੇਦ 23 ਤੋਂ 24 ਤੱਕ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵਿਰੁੱਧ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅੰਦਰ ਅਨੁਛੇਦ 25 ਤੋਂ 28 ਤੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਛੇਦ 29 ਤੋਂ 30 ਤੱਕ ਸਮੂਹ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਹਿਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅੰਦਰ ਅਨੁਛੇਦ 32 ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਦਾਲਤ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਚੌਥੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਛੇਦ 36 ਤੋਂ ਅਨੁਛੇਦ 52 ਤੱਕ ਨਿਯਮ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਅਨੁਛੇਦ 39 (ੳ) ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਿਕਾ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਛੇਦ 39 (ਅ) ਅਤੇ (ੲ) ਵਿਚ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿਚ ਭੌਤਿਕ ਸੁੱਖ ਜਾਂ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੰਡਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਧਨ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸਮਾਜ ਲਈ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਨਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਸਕਣ। ਅਨੁਛੇਦ 39 (ਸ) ਅਤੇ (ਹ) ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਸਮਾਨ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਛੇਦ 40 ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ, ਅਨੁਛੇਦ 43 ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅਨੁਛੇਦ 45 ਵਿਚ ਮੁਫ਼ਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਕਈ ਅਨੁਛੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ

ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਤੀਬਰਤਾ ਸਹਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਆਯੋਗ: ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਹਨਾਂ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਸੈਨਿਕ ਬਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤਾਂ ਅੰਦਰ ਉਲੰਘਣ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਕਾਨੂੰਨ 1949, ਸੈਨਿਕ ਕਾਨੂੰਨ 1958, ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਿਯਮ 1971, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਨੂੰਨ 1974 ਆਦਿ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹਿਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਆਯੋਗ, ਪੱਛੜਿਆ ਵਰਗ ਆਯੋਗ ਅਤੇ ਅਨੁ-ਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ/ਜਨ-ਜਾਤੀ ਆਯੋਗ ਦਾ ਵੀ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ 26 ਸਤੰਬਰ 1993 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। 18 ਦਸੰਬਰ 1993 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਿਲ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ 8 ਜਨਵਰੀ 1994 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਧਾਰਾ (3) ਅੰਦਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਆਯੋਗ ਦੇ ਗਠਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਧਾਰਾ 3 (1) ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਆਯੋਗ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਭਾਰਤੀ ਗਣਤੰਤਰ ਦੇ ਸਮੂਹ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਆਯੋਗ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਅੰਦਰ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਸਥਿਤ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਆਯੋਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ ਵਿਚ 8 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਨਿਯਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਾਲੀ 6 ਮੈਂਬਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਆਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਮੈਂਬਰ 70 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਆਯੋਗ ਅੰਦਰ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਾਲ 5 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਨਰ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਜਾਂ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਜਾਂ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਜੱਜ, ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਅਨੁਭਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਅਕਤੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਆਯੋਗ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਜਨ-ਜਾਤੀ ਆਯੋਗ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹਿਲਾ ਆਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਆਯੋਗ ਦਾ ਇੱਕ ਸਕੱਤਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਆਯੋਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ-ਪਾਲਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਆਯੋਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ: ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 12 ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਆਯੋਗ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਆਯੋਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਉਲੰਘਣ ਉੱਪਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਪਣੇ-ਆਪ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਪੀੜਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਦਰਜ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਉਲੰਘਣ ਸਬੰਧੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਸਮੇਂ ਆਯੋਗ ਦੇ ਪਾਸ ਦੀਵਾਨੀ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਆਯੋਗ ਅਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਯੋਗ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਹੈ।

1. ਅਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਖੁਦ ਜਾਂ ਪੀੜਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪੱਤਰ ਦੇ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ 'ਤੇ-
 - ੳ. ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਾਂ
 - ਅ. ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।
2. ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਉਲੰਘਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ

- ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਦੇਣਾ।
3. ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਥਾਨ ਦਾ, ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚਿਕਿਤਸਾ, ਸੁਧਾਰ ਜਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਤ ਆਪਣੇ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣਾ।
 4. ਸੰਵਿਧਾਨ ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਲਾਗੂ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜਾਰੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਹਿਤ ਉਪਾਅ ਦੱਸਣਾ।
 5. ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਸਮੇਤ ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨਾ, ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਉਪਭੋਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ ਲਈ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਨਾ।
 6. ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੰਧੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਬਣਾਉਣ ਹਿਤ ਸਿਫ਼ਾਰਿਸ਼ਾਂ ਕਰਨਾ।
 7. ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਖੋਜ-ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।
 8. ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਅੰਦਰ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਸਬੰਧੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ, ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ, ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨਾ।
 9. ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।
 10. ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ।

ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ: ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਹਿਤ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀਆਂ। ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਗੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਤਸੀਹਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਿਰਾਸਤੀ ਮੌਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਪਰ ਧੱਬਾ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸਥਾਪਤੀ ਹਿਤ ਸਥਾਪਿਤ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਅਕਸਰ ਅਪਣੇ ਦਾਇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਨ 2006 ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵੱਲੋਂ “ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸੰਘ” ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਉਂਦਿਆਂ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਮਾ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਮਨੁੱਖੀ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਰਵੱਈਆ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਬੇਹੱਦ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਇਸ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਦੌਰ ਨਾਲ ਹੀ ਜੂਝ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ
ਖੋਜਾਰਥੀ
ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
ਸੰਪਰਕ: 98148-13011

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ (ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮੀਰ ਕਿਰਾਮਤਉਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ)

ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੀਰ ਕਿਰਾਮਤਉਲਾ ਦਾ ਨਾਮ ਮੁੱਢਲੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਹਰੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਰੇਖਾ ਵਿਚੋਂ ਅਲੋਪ ਹੈ। ਮੀਰ ਕਿਰਾਮਤਉਲਾ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਬ੍ਰਹਮ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਵੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਅਣ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਅਣਗੌਲੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਸਰੋਤ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਇੱਕ ਚੁਣੌਤੀ ਭਰਿਆ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਲਿੰਪੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵੰਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੂਟ ਨੀਤੀ "ਪਾੜੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ" ਦਾ ਹੀ ਟੀਚਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਅਤੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸੰਜੀਦਾ ਰਣਨੀਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਮੱਦੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਮੀਰ ਕਿਰਾਮਤਉਲਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ।

ਮੀਰ ਕਿਰਾਮਤਉਲਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਚਸ਼ਮਾ-ਏ-ਹਯਾਤ' (1913 ਈ.) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੰਡ ਹਾਲਾਤ ਕਾਰਨ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਮੁੱਲ ਹਾਸਿਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਇਕ ਪਹੇਲੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿੱਥਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜੁੜਨ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮੂਲ ਲੇਖਕ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਬੰਦ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਏ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫਰਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਦੁਰਲੱਭਤਾ ਕਾਰਨ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਹਥਲਾ ਖਰੜਾ ਚਸ਼ਮਾ-ਏ-ਹਯਾਤ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮੀਰ ਕਿਰਾਮਤਉਲਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਵਿਚ ਯੋਗ ਤੇ ਪ੍ਰਥਮ ਸਥਾਨ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਚਸ਼ਮਾ-ਏ-ਹਯਾਤ ਪੁਸਤਕ ਮੀਰ ਕਿਰਾਮਤਉਲਾ ਵੱਲੋਂ 1913 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਸ

ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਲੇਖਕ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਤੇ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਮਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਤੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਨਜ਼ਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਜਕਰੇ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਾਹਲੀ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ) ਬੇਨਤੀ ਹੈ, ਕਿ ਭੁੱਲ ਵਾਸਤੇ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਖ਼ਸ਼ਣ ਤਾਂ ਜੋ ਜਦੋਂ ਪੁਸਤਕ ਸੋਧੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ (ਕਲਾਮ ਦੇ) ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਸਮੇਤ ਢੁਕਵੇਂ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਅਵਸਰ ਮਿਲਣ ਉੱਤੇ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ।

'ਚਸ਼ਮਾ ਏ ਹਯਾਤ' ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ, ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਦਾਸ ਨੇ ਮੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਨੇਕ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਜਵਾਹਰ ਪੁੱਣ ਵਾਲੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਹੋਣ ਵਰਣਨ ਜਾਂ ਬਿਆਨ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ। ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੰਬੀਹਾ ਬੋਲ ਵਿਚ ਮੀਰ ਕਿਰਾਮਤਉਲਾ ਨੂੰ ਹੀ ਚਸ਼ਮਾ-ਏ-ਹਯਾਤ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ ਜੈਨ ਨੇ ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮੀਰ ਕਿਰਾਮਤਉਲਾ ਨੇ ਦੁਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯੋਗ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੁਪਤ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠਰ ਕਰ ਉਸ ਨੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਚਸ਼ਮਾ-ਏ-ਹਯਾਤ ਦੇ ਅਧਿਏਤਾ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੀਰ ਵੱਲੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੌਖਟੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਮੀਰ ਦੀ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੌਖਟੇ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦਰ ਸੀ। ਮੀਰ ਵੱਲੋਂ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕਾਲ-ਵੰਡ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸੂਬੇ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਕਾਲ-ਵੰਡ ਸਤਹੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਕਾਲ-ਵੰਡ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਹਨ, ਮੀਰ ਕਿਰਾਮਤਉਲਾ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਲ-ਵੰਡ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

1. ਦੌਰ ਅੱਵਲ - ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਸੇ ਲੇ ਕੇ ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਕੇ ਅਹਿਦ ਤਕ।
2. ਦੌਰ ਦੋਮ - ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਸੇ ਲੇ ਕੇ ਜ਼ਮਾਨਾਏ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤਕ।
3. ਦੌਰ ਸ਼ਿਵਮ - ਰਣਜੀਤ ਦੌਰ ਸੇ ਲੇ ਕੇ ਅਲਹਾਕ ਪੰਜਾਬ ਤਕ।
4. ਦੌਰ ਚਹਾਰਮ - ਅਲਹਾਕੇ ਪੰਜਾਬ ਸੇ ਲੇ ਕੇ ਡਾ. ਲਿਟਨਰ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨਾ ਤਕ।
5. ਦੌਰ ਪੰਜਮ - ਡਾਕਟਰ ਲਿਟਨਰ ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੇ ਲੈ ਕੇ ਐਕਟ ਇੰਤਕਾਲੇ ਆਰਾਜ਼ੀ ਕੇ ਪਾਸ ਹੋਨੇ ਤਕ ਔਰ ਐਕਟ ਇੰਤਕਾਲੇ ਆਰਾਜ਼ੀ ਸੇ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਵਕਤ ਤਕ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਲ-ਵੰਡ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਮੀਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਸਗੋਂ ਕਾਲ-ਵੰਡ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ 'ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਣਤਾ ਦੇ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕਾਲ-ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੇ ਨਾਮਕਰਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਾਮਵਰ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਲ-ਵੰਡ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਔਕੜ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਕਰਨਾ ਤੇ 13 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਵੀ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਦਿਹਲਵੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਕਾਲ-ਵੰਡ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣਾ ਹੈ। ਅਮੀਰ

ਖੁਸਰੋ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾਲ-ਵੰਡ ਦੀ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮਤਾ ਵਿਚ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਮੀਰ ਕਿਰਾਮਤਉਲਾ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ।

ਮੀਰ ਦੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਅਧਿਐਨ ਵਸਤੂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਕੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ-ਪਰੋਖੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਵੀ ਨਾਲੋਂ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੀਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਆਰ ਵੀ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਮੀਰ ਦੁਆਰਾ ਮੁਸ਼ਾਇਰਾ, ਮਰਸੀਆ, ਨਾਅਤ-ਵ-ਮੁਨਕਬਤ, ਗਜ਼ਲ, ਕਸੀਦਾ, ਕਿੱਸਾ ਆਦਿ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਵੀ ਛੇੜਿਆ ਹੈ।

ਚਸ਼ਮਾ-ਏ-ਹਯਾਤ ਵਿਚ ਮੀਰ ਵੱਲੋਂ ਧਾਰਮਿਕਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼, ਯੰਦ-ਪਾਯੰਦ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚੋਂ ਸਾਂਝੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਰਹਾਨੀਅਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਨੂੰ ਸਨਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਵਾਰਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਇਰਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੀਰ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗਨਾਮੇ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਨਾਮੋਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮੌਖਿਕ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਣ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਸੀ। ਜੇ ਮਰਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਚਸ਼ਮਾ-ਏ-ਹਯਾਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦੀ ਪਲੇਠੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਖਰੀ ਨਹੀਂ ਉੱਤਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਤੈਥਿਕੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਤੈਥਿਕੀ ਮਿੱਥਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਵੀ। ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਜੀਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋ ਨਿੱਬੜੀ ਹੈ। ਮੀਰ ਵੱਲੋਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉੱਪਰ ਪਰਖਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੀਰ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਣਗੌਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਲੁਪਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸੰਦੀਪ ਕੁਮਾਰ

ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਜਲੰਧਰ

ਹਵਾਲੇ /ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਥਿੰਦ, ਪੰਨਾ-107
2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-108
3. ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਅੰਤਿਕਾ ਮੀਰ ਕਿਰਾਮਤਉਲਾ(ਚਸ਼ਮਾ-ਏ-ਹਯਾਤ), ਪੰਨਾ-132
4. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-1
5. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-115
6. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-113
7. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-115

ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਮਨਫ਼ੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵੱਧ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਖੇਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਇਕੱਲੇ ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਦਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਬੱਚਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੀ ਛੱਤ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਵਿੱਥ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੇ ਵੱਡੇ-ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੋਮਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਨਿਯਮਾਂ, ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਇਸ ਦਾ ਉਚਿਤ ਸੋਮਾ ਹੈ।

ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕਹਿਰੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਰਹੇਗੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਉਪਰ ਝਾਤ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਿੱਖਿਅਕ, ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਅਖਬਾਰਾਂ, ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਨਿੱਤ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਬਣਨ ਟੁੱਟਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਂਦੀ ਵਿੱਥ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਅਕਸਰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ-ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਲੰਬੀ ਲਿਸਟ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ ਪਰ ਆਹਮਣੇ-ਸਾਹਮਣੇ ਦੀ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਲਗਾਤਾਰ ਘੱਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੋਸ਼ਲ ਨੈਟਵਰਕਿੰਗ ਸਾਈਟਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਇਸ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਨੈਟਵਰਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਗੱਲਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਨਵੇਂ ਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਯੁਵਾ ਪੀੜੀ ਦੀ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤਬਦੀਲ

ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾੜਾ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਿੱਜਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਵਰਗੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਹਮਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੈਟਵਰਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਵਧੇਰੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ। ਦੂਰੋਂ ਆਏ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਮਿਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੱਤ ਕੁ ਸੱਤ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਉਮਰ ਵਰਗ ਦਾ ਆਦਮੀ ਅੱਜ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਮੂਹ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰਕ ਹੋਣ ਜਾਂ ਦੋਸਤਾਂ-ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ, ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਡੁੰਘਾਈ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

ਲੋਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਪਿਊਟਰ ਜਾਂ ਫੋਨ ਤੇ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੋਸਤ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ ਨਾਲ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਫੋਨ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ, ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਗੈਰ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣਾ ਭਾਵ ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਨੇ ਆਹਮਣੇ-ਸਾਹਮਣੇ ਦੀ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਰੀ ਆਈ ਹੈ, ਭਾਵ ਉਹ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਨੈਟਵਰਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੋਮੇ ਉਪਰ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਵੱਧ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਥੇ ਲੋਕ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਮਿਲ ਕੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉੱਥੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠ ਕੇ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਸਾਧਨ ਫੇਸਬੁੱਕ, ਵਟਸਐਪ, ਟਵਿੱਟਰ ਆਦਿ ਨੇ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਖਿਆਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਹਨ।

ਆਮ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਨਿੱਘ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਮਾਪਿਆਂ ਕੋਲ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਢੁੱਕਵਾਂ ਸਮਾਂ ਹੈ? ਇਸ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਪਿੱਛੇ ਵੱਧਦੀ ਹੋਈ ਦੌਲਤ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਮਾਂ-ਬਾਪ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾੜੂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਦੁਨਿਆਵੀ ਬਾਕੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਘਾਰ ਵੱਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਕਹਿਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਰੁਝਾਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਮੁੱਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕਹਿਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾਂ ਅੱਗੇ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ?

ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਨਿੱਕੀ ਉਮਰੇ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਸੰਭਾਲ ਕੇਂਦਰਾਂ, ਦੇਖਭਾਲਕਰਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਬੱਚੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਲਈ ਵਿਲਕਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਵੀ ਅੱਜ ਇਹਨਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਢਾਹ ਕਾਰਨ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਲਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਸੰਭਾਲ ਕੇਂਦਰ ਜਾਂ ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੰਕਲਪ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਬਤੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਹਿਮ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਖਾਸ ਕਰ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਇਹਨਾਂ ਗੁੜੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਮਾਂ ਇੱਕ ਬੜਾ ਡਰਾਵਣਾ ਜਿਹਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਆਹਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਜੋਵੇਗਾ?

ਜੇਕਰ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਜ ਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨੌਕਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ, ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਤੇ ਸੰਭਾਲ-ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਥੋੜਾ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਤੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਕੈਰੀਅਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਚਰਿੱਤਰ ਨਾਲ। ਬੱਚਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਕੂਲੀ ਮੈਰਿਟ ਦੀ ਆਸ, ਚੰਗੇ ਕੋਰਸਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ, ਨੌਕਰੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਫਿਰ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਬੈਠਣਗੇ, ਉਹਨਾਂ

ਵਿੱਚ ਸਨੇਹ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਸਭ ਲਈ ਕੋਣ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਵੇਗਾ - ਮਾਪੇ ਜਾਂ ਸਮਾਜ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਲਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੇਕਰ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਊਣ ਲਈ ਮਾਪੇ ਜੀਅ-ਤੋੜ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸੁਖੀ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਪੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇੰਝ ਅਣਗੋਲਿਆਂ ਛੱਡਿਆ ਕੀ ਅਜੋਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਫਿਰ ਪਰਤ ਕੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਸਵਾਲੀਆ ਚਿੰਨ੍ਹ ਖੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਵੀ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਬਿਰਧ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਤਾਦਾਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਦੂਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅੱਜ ਕੱਲ ਸ਼ਾਇਦ ' , ' ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਘਾਟ ਸਮਝੀ ਤਾਂ ਹੀ ਪਰਤ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੱਲ ਆਇਆ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਖਾਸ ਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਾਂ, ਦਾਦੀ, ਨਾਨੀ, ਚਾਚੀ, ਤਾਈ ਆਦਿ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਕੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਉਨੀ ਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਇਹ ਆਮ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਬੱਚਾ ਕਿਸੇ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ, ਦਾਦੀ ਜਾਂ ਚਾਚੀ ਆਦਿ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੇਖਭਾਲਕਰਤਾ ਵੱਲ ਭੱਜਦਾ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਵਿਆਹੁਤਾ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਲਿਵ ਇੰਨ ਸੰਬੰਧ, ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧ, ਤਲਾਕ ਆਦਿ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਵਿਆਹ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇੱਕ ਸਮਝੌਤਾ ਮਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ਇਸਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨੀ ਲਈ ਅਤਿ ਲੋੜੀਂਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜਾਂ ਇੰਝ ਕਹਿ ਲਓ ਕਿ ਮੁਢਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਾਂ, ਬਾਪ, ਭੈਣ ਭਰਾ ਆਦਿ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਸਾਂਝ, ਅਪਣੱਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਫੇਸਬੁੱਕ, ਵਟਸਐਪ ਦੇ ਲਇਕ, ਕਮੈਂਟ ਆਦਿ ਪਿੱਛੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਅਣਮੁੱਲੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਅਣਗੋਲਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸਮਾਂ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਸਵਾਲੀਆ ਚਿੰਨ੍ਹ ਖੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਰਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ। ਚੱਲ ਨੀ ਜਿੰਦੇ

ਚੱਲ ਨੀ ਜਿੰਦੇ

ਚੱਲ ਨੀ ਜਿੰਦੇ ਘੁੰਮਣ ਚੱਲੀਏ
ਆਪਣਾ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰਾ
ਉੱਡਜਾ ਖੰਭ ਫੈਲਾ ਨੀ ਅੜੀਏ
ਧਰਤੀ ਅੰਬਰ ਸਾਰਾ ਤੇਰਾ

ਉਮਰ ਨੇ ਸਹਿ ਲਈਆਂ ਸਭ ਪੀੜਾਂ
ਵਕਤ ਨੇ ਸੀ ਜੋ ਲੇਖੀਂ ਲਿਖੀਆਂ
ਹੁਣ ਪੀੜਾਂ ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋਈਏ
ਕਰਕੇ ਤਕੜਾ ਜੇਰਾ

ਕਾਹਤੋਂ ਮੰਨੀਆਂ ਹਾਰਾਂ ਅੜੀਏ
ਕਾਹਤੋਂ ਮੱਥਾ ਫੜਿਆ
ਅਜੇ ਤਾਂ ਕੋਹ ਨਾ ਚੱਲੀ ਕੁੜੀਏ
ਪੰਧ ਤਾਂ ਪਿਆ ਬਥੇਰਾ

ਚਿੜੀਆਂ ਚਹਿਕਣ ਬੂਹੇ ਤੇਰੇ
ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਝਾਂਜਰ ਵਾਅ ਛਣਕਾਵੇ
ਉੱਠ ਜਾ ਦੀਦੇ ਖੋਹਲ ਨੀ ਅੜੀਏ
ਹੋ ਗਿਆ ਸੁਭ ਸਵੇਰਾ

ਖੋਹਲ ਦੇ ਮੋਹ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਸੱਭੇ
ਖੁਦ ਵੀ ਉੱਡ ਤੇ ਉੱਡਣ ਦੇ
ਕੀ ਸੀ ਜੋ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਸੈਂ
ਕੀ ਹੈ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਤੇਰਾ

ਆ ਪਿੰਡੇ ਨੂੰ ਝਾੜ ਕੇ ਪਾਸੇ
ਰਹ ਦਾ ਰੁਹ ਨਾਲ ਸਾਕ ਬਣਾ
ਪਿੰਡਿਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਰਿਸਤੇ
ਪਿੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਝਗੜਾ ਝੇੜਾ

ਭਟਕਿਆਂ ਤਾਈਂ ਰਾਹ ਦਿਖਾ
ਵਿਛੜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਮਿਲਾ
ਚੱਲ ਜੋਗਣੇ ਸਫਲ ਬਣਾਈਏ
ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਫੇਰਾ ।

- ਗਗਨ ਬਰਾੜ

ਦੋ ਪਣਾੜੀਓਂ ਯਾ
 ਦਿਲੋਂ ਪੁਲਾਈ ਵੀ ਵਈਂ ਸਾਂਤਰੇ
 ਯਾੜੀ ਯਾ ਸਾਂਤਰੀ ਏ.

ਸੀਤ ਪੁਲਾੜੀ

ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਬੱਕਰੀ

ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਨ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ
 ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਬੱਕਰੀ ਇਕ ਮੁਹਾਵਰਾ

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ
 ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਨ ਕੌਣ ਸੀ
 ਉਹ ਬੱਕਰੀਆਂ ਕਿਉਂ ਪਾਲਦਾ ਸੀ
 ਉਸਨੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਬੱਕਰੀਆਂ ਪਾਲੀਆਂ ਸਨ
 ਉਸਦੀਆਂ ਬੱਕਰੀਆਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਕਿਉਂ ਭੱਜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ
 ਉਸਦੀਆਂ ਬੱਕਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਭੇੜੀਆ ਕੌਣ ਸੀ
 ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਾਰੀਆਂ ਬੱਕਰੀਆਂ ਖਾ ਲਈਆਂ
 ਤਾਂ ਕੀ ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬੱਕਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪੱਧਰੀ ਤੋਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਜਾਵੇ
 ਤਾਂ ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਨ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਵਰਗ ਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ
 ਸਰਵਹਾਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ
 ਅਯਅਪ ਪਣਿਕਰ ਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ 'ਖੁਜਲੀ' ਅਤੇ ਮੁੰਬਈ ਵਿਚ
 ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਖੁਜਲੀ' ਦੇ ਮਾਇਨਿਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ
 ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਕਰੀ ਪਾਲਣ ਦੀ ਖੁਜਲੀ ਸੀ
 ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਭੁੱਖ ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਪਿਸ਼ਾਚਨੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ
 ਜੋ ਉਸ ਤੋਂ ਬੱਕਰੀ ਪਲਵਾਉਂਦੀ ਸੀ
 ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਦੁੱਧ ਕਢਵਾਉਂਦੀ ਸੀ
 ਭਾਵ ਬੱਕਰੀ ਉਸ ਲਈ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸੀ
 ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਲ ਕੇ ਉਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੁੱਧ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਸੀ
 ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ

ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਉਸ ਸਾਧਨ ਉੱਤੇ ਅੱਬੂ ਖਾਨ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸੀ
 ਅੱਬੂ ਖਾਨ ਦੁੱਧ ਚੋਣ ਚ ਮਿਹਨਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ
 ਭਾਵ ਉਹ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਵੀ ਸੀ
 ਭਾਵ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਉੱਤੇ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ...
 ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਕ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ
 ਕਿ ਅੱਬੂ ਖਾਨ ਸਰਵਹਾਰਾ ਸੀ
 ਪਰ ਉਸਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਐਨੀ ਵੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ
 ਉਸ ਨੂੰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਰਜੂਆਵਾਦੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਸਕੀਏ
 ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮੱਧ ਵਰਗ ਜਾਂ ਨਿਮਨ (ਮੱਧਮ) ਵਰਗ ਵਿਚ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ
 ਜੋ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਭੁੱਖ ਦਾ ਕਿਰਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ
 ਤਾਂ ਅੱਬੂ ਖਾਨ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ
 ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਇਕ ਨਿਰਪੇਖ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਬੱਕਰੀ ਪਾਲੀ ਜਾਵੇ
 ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਇੱਛਾ ਹੋਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ
 ਇਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭੁੱਖ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
 ਬਲਕਿ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਹੈ
 ਵਿਅਕਤੀਨਿਸ਼ਠ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਹ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ
 ਜਿਸ ਕੋਲ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭੁੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
 ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜਾਂ ਸਰਵਜਨਕ ਜ਼ਰੀਏ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ
 ਉਸ ਦੀਆਂ ਬੱਕਰੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਬੇਹੱਦ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
 ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ
 'ਅੱਬੂ ਖਾਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾ ਕੇ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੈ'
 ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ
 ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬੱਕਰੀ ਸਰਵਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ
 ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਖੋਣ ਲਈ ਬੇੜੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਠੀਕ ਉਲਟ: ਗਵਾਉਣ
 ਲਈ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁੱਰਖਿਆ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਭੇੜੀਏ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ
 ਮੌਤ ਹੈ: ਹਾਲਾਂਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਕਿਸਮਤਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ

ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਪੁਨਰ-ਜਾਗਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਯੋਜਨਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ
 ਅੱਬੂ ਖਾਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਵੇ: ਅਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਬੱਕਰੀ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ : ਭਾਵ ਅੱਬੂ
 ਖਾਨ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਕੁਝ ਹਨੇਰ ਭਰੇ ਪਹਿਲੂ ਹੋਣ : ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੱਕਰੀਆਂ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀਆਂ
 ਹੋਣ : ਬੱਕਰੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬੱਕਰੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੋਣ : ਬੱਕਰੀਆਂ ਨਾਦਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਣ ਸਿੱਪੀਆਂ-
 ਸਾਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ : ਸੋ ਬੱਕਰੀਆਂ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਨਾਦਾਨ ਸੁਵਿਚਾਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ : ਅਤੇ
 ਭੇੜੀਆ ਵੀ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿਸੇ ਭਿਆਨਕ ਕੁਵਿਚਾਰ ਵਾਂਗ : ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀਆਂ
 ਬੱਕਰੀਆਂ ਜਦੋਂ-ਜਦੋਂ ਹਰੇ-ਭਰੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਚਰਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਣ : ਯਾਨੀ ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਦਾਨ
 ਸੁਵਿਚਾਰ ਉਸਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ : ਜਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸਰਵਜਨਕ ਹੋ
 ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ : ਠੀਕ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਫੜ੍ਹ ਦਬੋਚਣਾ ਹੋਵੇ ਉਹਨਾਂ ਕੁਵਿਚਾਰ ਦਾ ਭੇੜੀਆ : ਅੱਬੂ ਖਾਨ ਦੀ
 ਬੱਕਰੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਆਦਮੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿਚ : ਚੱਲ ਰਹੇ ਸੁਵਿਚਾਰ-

ਕੁਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ : ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੈਦਿਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਧਰਮ - ਅਧਰਮ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਹੀਂ : ਸੋ ਇਸ ਵਿਚ ਬੱਕਰੀ ਰੂਪੀ ਧਰਮ ਭਾਵ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਾਦਾਨ ਸੁਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇ : ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸੰਗਿਆ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣੀ

ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਬੱਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਭੇੜੀਏ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸਮੇਤ ਸਾਡੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਲੜਾਈ ਚੱਲਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ

ਜਿਵੇਂ ਨੀਤਸ਼ੇ ਰਾਤ ਦੇ ਥਣਾਂ ਨੂੰ ਚੁਸ ਕੇ ਦੁੱਧ ਪੀਂਦਾ ਸੀ : ਕੀ ਨੀਤਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਬੱਕਰੀਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਰਾਤ ਸੀ : ਜਾਂ ਰਾਤ 'ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਨ' ਨਾਮਕ ਵਿਅਕਤੀਵਾਚਕ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਇਕ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ

ਅੱਜ ਕੱਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਵਹਾਰਕ ਧਾਰਣਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਮਿੰਨੀ ਸਕਰਟ ਪਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਬਲਾਤਕਾਰੀ ਤਾਂ ਆਵੇਗਾ ਹੀ ਕਿ ਬੱਕਰੀ ਜਦੋਂ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਗਹਿਰੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕੱਲੀ ਘੁੰਮੇਗੀ ਤਾਂ ਭੇੜੀਆ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਖਾਵੇਗਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ ਬੱਕਰੀ ਦਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਕਰੀ ਹੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਲਈ ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਨ ਕੋਲੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਭੇੜੀਏ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਸੀ : ਫ਼ਾਲਤੂ 'ਚ ਐਵੇਂ ਭੇੜੀਏ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਦੋਸ਼ ਦੇਣਾ : ਉਸ ਕੋਲ ਵੀ ਭੁੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸਦਾ ਭੋਜਨ ਬੱਕਰੀਆਂ ਹਨ ਸੁਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੱਕਰੀਆਂ ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਨ ਕੋਲੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਿਉਂ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਕੀ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਂ ਸੋਸ਼ਤ ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਂ ਵੀ ਸੀ ਕੀ ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਕਸ਼ਟ ਧਾਰੀ ਗੁਲਾਮੀ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣਾ ਸੀ ਉਹ ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਂ ਕੋਲ ਘਾਹ ਖਾਣ, ਦੁੱਧ ਦੇਣ, ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਲੀਂਡੀਆਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ-ਉਦੋਂ ਮੇਂ-ਮੇਂ ਕਰਨ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹੀ ਕੀ ਸਨ

ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਨ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਲਾਡ ਪਿਆਰ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਬੱਕਰੀਆਂ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਘੁੰਮਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਬੱਕਰੀਆਂ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨਾਮਕ ਮੂਲਭੂਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ : ਕਾਇਦੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਢਿੱਡ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਏ : ਤਾਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ : (ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੀ ਭਰੇ ਹੋਏ ਢਿੱਡ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨ ਹੋਇਆ ਸੀ) ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਕਲਾਵਾਦੀ ਉਛਾਲ ਕੇ ਸੁਆਲ ਕਰਦੇ ਹਨ- ਪਰ ਮੁਰਖ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਆਕੇ ਭੁੱਖ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕਿਉਂ ਟਿਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਹੋਰ ਵੀ ਦੁੱਖ ਹਨ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਭੁੱਖ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ/ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਭੁੱਖ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਦੁੱਖ ਹਨ

ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹੋਵੋਗੇ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕੌਣ ਕਹੇਗਾ ਕਿ ਭੇੜੀਆ ਹਿੰਦੂ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ (ਦੀਆਂ) ਬੱਕਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਖਾਣਾ ਪਰੈਫ਼ਰ ਕਰਦਾ ਸੀ

ਕਾਨੂੰਨੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬੱਕਰੀਆਂ ਦੀ ਸੁੱਰਖਿਆ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਸੀ : ਅਲੈਕਜ਼ੈਂਡਰ ਬਲੋਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦ ਅਤੇ ਮਇਕੋਵਸਕੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਭਵਿੱਖਵਾਦ 'ਤੇ ਆਉਣ : ਅਤੇ ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਬੱਕਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇਟੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖੇ ਤਾਂ : ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਭੇੜੀਏ ਦੁਆਰਾ ਖਾ ਜਾਣ ਦੀ ਅਨੰਤ ਦਾਰੂਣ ਕਥਾ ਜ਼ਹਿਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ : ਉਦੋਂ ਭੇੜੀਏ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ

ਲਈਏ?

ਜੁਆਨ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਨਿਹਰੇ ਸੁਪਨੇ ਦਿਖਾ ਕੇ ਭਰਮਾਉਣ ਦਾ ਲੋਭ
ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਚੁੰਬਕ ਜਿਸਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਮਿਟੀ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਬੁਰਾਦਿਆਂ ਦਾ ਫਰਕ
ਫਿਰ ਬੱਕਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਂ ਅਤੇ ਭੇੜੀਏ ਦਾ ਫਰਕ

ਜਦੋਂ-ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬੱਕਰੀ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਉਦੋਂ-ਉਦੋਂ ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਨ ਖੁਦ ਨੂੰ ਭਿਅੰਕਰ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਏਕਾਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ

ਜਦੋਂ-ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਦਿਮਾਗ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਹਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਦੁੱਖ ਸਿਰ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ

ਅਸੀਂ ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਲੱਗਦੇ ਹਾਂ

ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦ ਵਿਚ ਬੱਕਰੀ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭੇੜੀਆ ਆਜ਼ਾਦ ਬਜ਼ਾਰ ...:

ਅਸੀਂ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬੱਕਰੀਆਂ ਖਾਂਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂ ਰਹੇ ਹਾਂ

:

ਪ੍ਰੰਜੀਵਾਦ ਆਪਣੇ ... ਰੂਪ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਸਦਕਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਆਤਮ ਕੇਦਰਿਤ

ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਅਤੇ ਏਕਾਕੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਜ਼ਰਾ ਫਿਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ-ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵੱਲ ਪਰਤੀਏ

ਭੁਵਨੇਸ਼ਵਰ, ਸਰਵੇਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਮਲ ਕੁਮਾਰ ਤੱਕ ਭੇੜੀਆ ਕਿੰਨੇ ਰੂਪ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ

ਕੀ ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਂ ਬੱਕਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪਰਸਿਥਿਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿੱਤੀ ਹੀ ਭੇੜੀਆ ਹੈ-

ਜੇਕਰ ਬੱਕਰੀ ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਬਿਨਾ ਕੀਮਤ ਪਚਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ

ਉਸਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਤਾਂ ਲਗਾਨ ਵਾਂਗ ਵਸੂਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਨ ਲੱਖ ਸਿਰ ਪਟਕਾਉਂਦਾ ਹੈ

ਬੱਕਰੀ ਉਸ ਕੋਲ ਟਿਕਦੀ ਨਹੀਂ

ਪਾਲਤੂ ਗਾਫ਼ਿਲ ਹੋ ਕੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਭੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਘਾਤ ਲਗਾ ਕੇ ਬੈਠਾ ਭੇੜੀਆ ਦਬੋਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ

ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਨ ਰੋਂਦਾ ਹੈ

ਇਕੱਲਿਆਂ ਬੁੱਢਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਨ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ

ਅੱਬੂ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਬੱਕਰੀ ਇਕ ਕਣਵਾ-ਮੁਹਾਵਰਾ

ਭੇੜੀਆ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ-ਕਹਾਵਤਾਂ ਨਾਲ ਰੂੜ ਇਕ ਨੰਗੀ ਅਸਲੀਅਤ

ਮੂਲ ਲੇਖਕ: ਗੀਤ ਚਤੁਰਵੇਦੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ: ਅਮੀਨਾ

ਸੰਪਰਕ: ameenapbiuni8@gmail.com

ਅਨੋਖਾ ਵਸਲ

ਬੱਸ ਬਹੁਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਆਖਰ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਹੀ ਪੈਣਾ। ਇਹ ਅਨੋਖਾ ਵਸਲ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਖੁਦ ਹੀ ਗੁਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਹੀ ਲੱਭਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਮੁੜ ਪਾਉਣ ਦੇ ਰਾਸਤੇ ਡਾਢੇ ਲੰਮੇ ਤੇ ਕਠਿਨ ਹਨ ਪਰ ਨਾਂਮਾਤਰ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਤਨ ਮਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਹੱਡਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵਿਯੋਗ ਮੇਰੀਆਂ ਸਾਂਹਵਾਂ ਨੂੰ ਉਲਝਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੜਫ ਰਿਹਾ ਹੂਬਹੂ ਉਸ ਮੱਛੀ ਵਾਂਗ ਜੋ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦਿਸਹੱਦਿਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਇੱਕ ਅਨੋਖੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤੇ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਉੱਥੇ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਕਾਂ ਵੰਡਦੀ। ਤਿੱਤਲੀਆਂ ਨਾਲ ਅਠਖੇਲੀਆਂ ਕਰਦੀ। ਰੁੱਤਾਂ ਦਾ ਸੰਤਰਗੀ ਬਾਣਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਚੰਨ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਜਦੀ ਸੰਵਰਦੀ। ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਖੇਡਦੀ। ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਜਿਹੇ ਨੀਲੇਆਂ ਨੈਣਾਂ ਨਾਲ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਪਾਂਉਦੀ। ਆਪਣੀ ਦੀਨ ਦੁਨੀ ਦੀ ਲਾਡਲੀ।

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਨੀਂ ਹੀ ਮੁਹੱਬਤ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਕੇ ਮੈਨੂੰ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਬੇਸ਼ੱਕ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨੋਂ ਵਿਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਪਲ ਛਿਣ ਲਈ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਇਆ। ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਰਹਾਂਗਾ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ।

ਸੋ ਮੈਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਰਾਸਤਾ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਜਿਸਮਾਨੀ ਪਹਿਰਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਲਾਹ ਸੁੱਟਿਆ। ਇੱਕ ਉੱਚੀ ਪਹਾੜੀ ਉੱਪਰ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨੈਣ ਉਸਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਮੁੰਦ ਲਏ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੜ ਚੁੱਪ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਪਲ ਲਈ ਸਭ ਸਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲੀਆਂ। ਉਸਦੀ ਅਲੌਕਿਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਲਿਸ਼ਕਦੀ ਹਰਿਆਲੀ ਹੀ ਹਰਿਆਲੀ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਭਾਂਤ ਭਤੀਲੀਆਂ ਬਨਸਪਤੀਆਂ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਸੀ।

ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਦੀ ਸਵੇਰ ਸੀ। ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਿਰਨਾਂ ਛਣ ਕੇ ਆਂਉਦੀਆਂ। ਸਾਰੇ ਪੰਛੀ ਇੱਕੋ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਿੱਠੇ ਮਿੱਠੇ ਗੀਤਾਂ ਰਾਂਹੀ ਕੁਦਰਤਗਾਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿੰਨਾਂ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਦੇ ਝਰਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਗ ਅਲਾਪਦੇ। ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀਆਂ ਮਹਿਕਾਂ ਨਾਲ ਨੱਕੋ ਨੱਕ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨੀਲੇ ਅੰਬਰ ਦੀ ਛੱਤ ਇੰਨਾਂ ਤਮਾਮ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਖੜੀ ਸੀ। ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਚੋਂ ਅੰਗੜਾਈਆਂ ਲੈਂਦੀ ਰੁਮਕਦੀ ਪੌਣ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਸੈਰ ਤੇ ਨਿੱਕਲੀ ਹੋਈ

ਸੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਟਿਕਟਿਕੀ ਲਗਾ ਕੇ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸੀ। ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਟਖਟ ਪੱਤੀਆਂ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਸਿਰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਝਾਕਦੀਆਂ। ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹੇ ਦਿੰਦੀਆਂ ਤਿੱਤਲੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਕੰਨਸੋਆਂ ਲੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਦੀ ਦੇ ਕਲਕਲ ਕਰਦੇ ਚਾਂਦੀ ਰੰਗੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਦੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਖਫਾ, ਹੋਈ ਬੈਠੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਦੇ ਰਾਤ ਦੀ ਕਾਲੀ ਚੁੰਨੀ ਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਤਾਰੇ ਜੜਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਦੇ ਸਵੇਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੜਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਹੰਸਾਂ ਤੇ ਮੋਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤੜਫਨ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਬੁਲਬੁਲ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜਜਬਾਤ ਭਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਪੀਹਾ ਬਣ ਕੇ ਕੁਰਲਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸਦੇ ਚੇਤੇ ਦੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਭਦੀਆਂ ਆਉਣਗੀਆਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੋਟਿਆਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਫਿਰ ਮਨਾਂਵਾਂਗਾ।

ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੀ ਨਜਰ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਲਿਸ਼ਕਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਪਏ ਪਲੰਗ ਤੇ ਪਈ। ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਅਦਾ ਚ ਮੈਥੋਂ ਨਰਾਜ ਹੋਈ ਬੈਠੀ ਸੀ ਮੇਰੀ ਕੁਦਰਤ ਰਾਣੀ।

ਜਿਉਂ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਨਜਦੀਕ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਪੰਛੀ ਆਪਣੇਆਂ ਆਲਣੇਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਲੁਕੇ। ਫੁੱਲਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗਰਦਨਾਂ ਥੱਲੇ ਸੁੱਟ ਲਈਆਂ। ਹਵਾਵਾਂ ਨੇ ਰੁੱਖ ਬਦਲ ਲਿਆ। ਵਗਦੇ ਝਰਨੇਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੰਗੀਤ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਲੰਗ ਤੇ ਲੇਟ ਗਈ। ਉਸਦੀ ਹਾਲਤ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਤਲੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਜਾ ਰੱਖਿਆ। ਪਰ ਉਸਦੇ ਮੁੱਖ ਤੇ ਇੱਕ ਵੀ ਸਕਿਨ ਨਾਂ ਆਇਆ।

ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਪਈ ਰਹੀ। ਅਡੋਲ।

"ਆਖਿਰ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਦੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਮੇਰਾ ਮਨੁੱਖ ਖੋਹ ਹੀ ਲਿਆ।" ਉਸਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੌੜੀ ਸਚਾਈ ਸੀ

"ਮੈਂ ਮੁੜ ਆਇਆ ਹਾਂ।"

"ਕਿਸ ਲਈ? ਚਾਰ ਪੰਜ ਰੁੱਖ ਲਗਾ ਕੇ ਫੇਰ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਲਈ? ਵੇਖ ਅੱਜ ਤੈਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਦੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਨਹੀਆਂ ਆਈਆਂ।"

ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਚਿੜੀਆਂ ਮੈਂ ਭੇਜਦੀ ਰਹੀ ਉਹ ਤਾਂ ਤੂੰ ਮਾਰ ਹੀ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀਆਂ।"

ਮੈਂ ਉਸ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਵੀ ਬੋਲਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਨਾਂ ਰਿਹਾ।

"ਦੇਖ ਤੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਕਿਵੇਂ ਲੁਕ ਗਏ ਨੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਨੇ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਜਿਹੜੇ ਜੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਖਾਂਦਾ ਉਸਨੂੰ ਵੱਢ ਕੇ ਅੱਗ ਵੀ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ। ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਬਸੇਰੇ ਲਈ ਉਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਮੌਤ ਦੀ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।"

ਉਹ ਉਦਾਸੀ ਭਰੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਬੋਲਦੀ ਰਹੀ। ਉਸਦੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਬੋਲ ਵਿੱਚ ਦਰਦ ਪਲਸੇਟੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੇਸ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਪੁੱਟ ਛੱਡੇ ਜੇ ਤੇਰੇ ਮੁੱਖ ਤੇ ਛਾਂਵਾਂ ਕਰਦੇ। ਜਿੰਨਾਂ ਦੀ ਓਟ ਤੂੰ ਤੱਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੈਂ। ਤੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਨਿਲੀਆਂ ਨਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਹਿਰ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੇਰੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗੈਸਾਂ ਤੇ ਜਹਿਰਲੇ ਧੁੰਏ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਰਤ, ਮੇਰੇ ਫੇਫੜੇ, ਮੇਰੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਖੋਖਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਨੈਣਾਂ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ ਖਾਰਾ ਪਾਣੀ ਵਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਤਨ ਦਿਨ ਬ ਦਿਨ ਖੁਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।"

ਇੱਕ ਦਮ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੁੱਖ ਛਾਂਗੇ ਗਏ ਇੱਕ ਆਖਰੀ ਪੱਤਾ ਮੇਰੀ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਆ ਡਿੱਗਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਵਗਦੀ ਨਦੀ ਵਿਚਲਾ ਪਾਣੀ ਕਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮਰਦੇ ਜਲ- ਜੀਵ ਤੜਫ - ਤੜਫ ਬਾਹਰ ਆ ਡਿੱਗਦੇ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅੰਬਰ ਵਿੱਚ ਕਾਲਖ ਮਲੀ ਗਈ। ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਉੱਪਰ ਮੇਰੀ ਕੁਦਰਤ ਰਾਣੀ ਦੇ ਬੁਲਸੇ ਗਏ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਸੜਾਂਦ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਜੇ ਮੇਰੀਆਂ ਸਾਂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲਹੂ ਦੀ ਗੰਧ ਮਿਲਾਂਦੀ।

"ਦੇਖ ਇਹੀ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਮੇਰੀ। ਤੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਆਪਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਤੂੰ ਮੈਥੋਂ ਵੱਖ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਿਆ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਆਪਣਾ ਵਚਨ ਪਾਲ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਤੇਰੀ ਜੰਦਿਗੀ ਜੋਗਾ ਸਾਂਹ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਹਿੱਕ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਦੇ ਰਹੀ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਸੁਆਰਥ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਾਂ।"

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨੰਗੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਹਨ।

"ਅਵਲ ਅੱਲਾ ਨੂਰ ਉਪਾਯਾ, ਕੁਦਰਤ ਕੇ ਸਬ ਬੰਦੇ।

ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਬ ਜਗ ਉਪਜਿਯਾ, ਕੌਣ ਭਲੇ ਕੇ ਮੰਦੇ। "

"ਤੇਰੇ ਯੁੱਧਾਂ ਨੇਂ, ਤੇਰੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਨੇਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਕੁੱਖ ਦਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਸਿਰਫ ਹੱਦਾਂ - ਸਰਹੱਦਾਂ, ਜਾਤਾਂ ਪਾਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਜੋਗਾ ਹੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹੈਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਸੁਅਰਥ ਨਾਲ ਭਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈਂ।

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਆਖਿਆ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਨਿਭਾ ਰਹੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਸਾਂਹ ਤੱਕ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਰਹਾਂਗੀ। ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਵੀ ਫਰਜ਼ ਨਾਂ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਨਿਭਾਇਆ ਏ।

ਮੈਂ ਭਲਾ ਅੱਜ ਤੱਕ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਮੰਗਿਆ ਹੀ ਕੀ ਸੀ? ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੈਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਤੇਰੇ ਮੰਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ।"

ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੇਂ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਥਲੇ ਝੁਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰਾ ਗੱਚ ਭਰ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਕਦਮਾਂ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਗਿਆ ਸਾਂ।

ਉਸਦੀ ਅੱਖ ਦਾ ਇੱਕ ਹੰਝੂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆ ਡਿੱਗਾ ਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਇੱਕ ਫੁੱਲ ਉੱਗ ਆਇਆ। ਉਸਦੇ ਇੱਕ ਹੰਝੂ ਨੇਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਖਿੱਚ ਲਿਆ ਤੇ ਅਫਸੋਸ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰਾ ਹੰਝੂ ਡਿੱਗਾ ਉੱਥੇ ਘਾਹ ਦੀ ਉੱਗਦੀ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਪੱਤੀ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੁੱਕ ਗਈ। ਮੈਂ ਡਰ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦਮ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਨੀਚ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਇੱਕ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਸੀ। ਜੇ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਪੱਤੀ ਨੇਂ ਮੇਰੇ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਤੇ ਲਾਹਨਤ ਵੱਜੋਂ ਮਾਰੀ। ਇਹ ਰੂਹ ਤੇ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਸਨ ਜਿੰਨਾਂ ਦੇ ਜਖਮ ਭਰਨ ਔਖੇ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਹਾਲਤ ਦਾ ਜਿਮੇਵਾਰ ਮੈਂ ਸਾਂ।।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤ ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਏ ਹੋਏ ਪਲੰਗ ਉੱਤੇ ਸਿਰ ਸਿੱਟ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੱਥਰੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਰੋਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੇ ਨਹੀਂ ਰੁਕ ਰਹੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਰੋ-ਕੁਰਲਾ ਕੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕੇ ਉਹ ਪੂਰੀ ਮਨੁੱਖਜਾਤੀ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਹੀ ਮੇਰੀ ਸਜਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਕਾਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਛਾਣ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਦੀਆਂ ਅਨਮੋਲ ਦਾਤਾਂ ਨੂੰ ਕੌਡੀਆਂ ਦੇ ਭਾਅ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰ ਮਾਇਆ ਦੀ ਸੁਪਾਟ ਅਤੇ ਤੇਜ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨੇਂ ਮੇਰੀ ਸੱਚ ਦੇਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖੋਹ ਲਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਜੇ ਮਾਫ਼ੀ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਆਖਿਰ ਉਸਨੇਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦਿਲਾਸੇ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਖਮਲੀ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਹੰਝੂ ਪੂੰਝਦੀ ਰਹੀ। ਉਸਦੀ ਧੜਕਣ ਵਿੱਚ ਪਨਪਦੀ ਪੂਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਅੱਜ ਅਤੇ ਕੱਲ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਨਹੀਂ ਫੇਰਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਉਸਦੇ ਲੰਮੇ ਕੇਸ ਮੁੜ ਮੈਨੂੰ ਸੰਘਣੀਆਂ ਛਾਂਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਗੇ। ਉਸਦੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਤੇ ਸੁੱਕੀਆਂ ਨਾੜਾਂ ਫਿਰ ਸਾਫ ਅਤੇ ਸਵੱਛ ਨੀਲੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਣਗੀਆਂ। ਵਹਿਣਗੀਆਂ। ਉਸਦੇ ਫੇਫੜੇ ਫੇਰ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਸਾਂਹਾਂ ਭਰਨਗੇ। ਉਸਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਮੁੜ ਭਰਨਗੀਆਂ। ਉਹ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸੀ ਮੁੜ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਨਿਖਾਰੇਗੀ। ਤੇ ਉਸਦੇ ਨੈਣਾਂ ਦੀਆਂ ਬਦਲੋਟੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਵਰਖਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਸਾਡੇ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵਸਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਗੜ੍ਹਚ।

ਮੇਰਾ ਜਿਸਮਾਨੀ ਜਾਮਾ ਮੇਰੀ ਨਵੀਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਨਾਮ। ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੇਰੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹੇਗੀ ਮੇਰੀ ਕੁਦਰਤ ਰਾਣੀ!

ਤੇਰਾ ਮਨੁੱਖ।

ਰਸ਼ਪਿੰਦਰ

ਸੰਪਰਕ: 9815428027

ਲੋਕਚਾਰਕੀ

"ਜਿੰਦਗੀ ਕੀ ਸੀ? ਸ਼ਾਇਦ ਇੱਕ ਸਮਝੌਤਾ, ਸੁੱਖ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਕਤ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ"।
 "ਅੱਜ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਾਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਰੋਵਾਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ
 ਆਪਣਾ ਢਿੱਡ ਫਰੋਲਾਂ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਆਖਾਂ ਕਿ ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਇਸ ਤਰਾਂ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈ",
 ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਅੱਜ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਲਈ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਡਾਕੀਆ ਸੀ
 ਉਹਦੇ ਤੱਕ ਸੁਨੇਹੜੇ ਲੈਕੇ ਜਾਣ ਲਈ।

ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਇੱਕ ਤਰਫਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ,
 ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੱਚ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਅਕਸਰ,
 ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲਈ, ਬਿਲਕੁਲ ਭੋਲਾ ਜਿਹਾ ਅਤੇ ਮਾਸਮ ਜਿਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਕ
 ਸੀ ਉਹ। ਅਸੀਂ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਖੇਡਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਤੋਂ ਕਾਫੀ
 ਵੱਡੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬਾਪੂ ਨੇ ਦਸਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਬਾਪੂ ਦੀ
 ਪਹਿਲੀ ਘਰਵਾਲੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਜਨਮੀ ਸੀ। ਕਰਮੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬੜੇ ਲਾਡਾਂ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ ਸੀ।
 ਕਾਫੀ ਮਹੀਨੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇ ਸੌਹਰੇ ਪਿੰਡ ਰਹਿਣ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਅਕਸਰ ਕਰਮੇ ਨੂੰ
 ਪਿਆਰ ਨਾਲ " ਵੀਰ ਮੇਰਾ ਖੰਡ ਦੀ ਡਲੀ" ਕਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੋਹ ਕਰਦੀ ਸੀ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਦਾ,
 ਤੇ ਕਰਮਾ ਵੀ ਉਸਤੋਂ ਜਾਨ ਵਾਰਦਾ ਸੀ। ਕਰਮੇ ਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਘਰਵਾਲਾ ਥੋੜੇ ਕੱਬੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ,
 ਉਸਦੇ ਮੰਗ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੰਦੀਆਂ ਗਾਲਾਂ ਹੀ ਸੁਣੀਆਂ ਸੀ, ਕਈ ਵਾਰ ਉਸਦੀ ਗੁੱਸੇ ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਸਾਡੇ ਘਰ
 ਤੱਕ ਵੀ ਸੁਣਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਭੈਣ ਦੀ ਇੱਜਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰੇ ਕੋਈ
 ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਕਸੂਰਵਾਰ ਸਿਰਫ ਭੈਣ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਸਨੇ ਕਰਮੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ
 ਕੁੱਟਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿ ਕਰਮਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਗੜੇਲ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਦਾਰੂ ਪੀ ਆਇਆ , ਉਸਦੇ
 ਜੀਜੇ ਨੇ ਜੁੱਤੀ ਨਾਲ ਬੜਾ ਕੁੱਟਿਆ ਉਸਨੂੰ, ਕਰਮੇ ਦੀ ਭੈਣ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਤਰਲੇ
 ਕਰ ਮਸਾਂ ਛੁਡਵਾਇਆ ਉਸਨੂੰ, ਵਿਚਾਰੀ ਰੋਵੇ ਤੇ ਆਖੇ" ਸਰਦਾਰਾ ਰੱਬ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਮਾਫ ਕਰਦੇ ਮੇਰੇ ਵੀਰ
 ਨੂੰ।" ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਰਮਾ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਿੰਡ ਸਕੂਲ ਸਿਰਫ ਦਸਵੀਂ ਤੀਕ ਹੀ
 ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਗਲੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤੇ
 ਕਰਮਾ ਹਾਣੀ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕੋ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸੀ, ਉਹ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸੀ ਪਰੰਤੂ
 ਮੇਰਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਵਾਲਾ ਹਿਸਾਬ ਠੀਕ ਠਾਕ ਹੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਘਰਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵੱਲ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਤੋਂ
 ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਕੂਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰਮੇ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ
 ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਦੇ ਕੰਮ ਪੱਖੋਂ ਸੁਖਾਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦਿਮਾਗ ਸਕੂਲ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ
 ਘੱਟ ਲਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿ "ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿਆ ਕਰ," ਪਰ ਉਹ
 ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਹੱਸਕੇ ਟਾਲ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਬਾਹਲਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗਿਆ, ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਬਸ
 ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰੀ ਜਾਂਵਾਂ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਕਾਪੀ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਹੀ ਲੈ ਆਈ ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ
 ਬੂਹੇ ਤੇ ਬੈਠੀ ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਲਿਖਤ ਮੋਤੀਆਂ ਵਰਗੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਕਦੀ ਉਸਦੀ ਕਾਪੀ

ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਉਂਦੀ ਤੇ ਕਦੀ ਉਸਦੀ ਲਿਖਤ ਤੇ ਉਕਾਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਹੱਥ ਫੇਰਦੀ। ਮੇਰਾ ਦਿੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਅੱਗੇ ਕਹਿ ਦੇਵਾਂ ਕਿ " ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਏ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ" ਪਰ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਡਰ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੋਊ ਮੈਨੂੰ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਉਸਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸਮਾਂ ਭਾਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮੀਂ ਉਸਦੀ ਕਾਪੀ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਜਾਂਦੀ ਉਹ ਅੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਾਉਂਦਾ, ਬਸ ਸੰਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਸਮਾਂ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਇੱਜਤ ਤੇ ਪਿਆਰ ਸੀ ਬਸ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਜ਼ਹਾਰ ਦੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਦੀ ਸਾਡੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਕੋਈ ਭਵਿੱਖ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਭੈਣ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸੀ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਮਾਜਮਈ ਸੋਚ ਕਾਰਨ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਦੀ "ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਕੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ," ਇਹ ਸੋਚਦਿਆਂ ਮੈਂ ਇਰਾਦਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਕਿ "ਉਸ ਅੱਗੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਇਜ਼ਹਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਏ, ਇਹ ਚੁੱਪ ਜੇ ਉਮਰਾਂ ਦੀ ਸਜਾ ਬਣ ਗਈ, ਮੈਂ ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਫ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਣਾ।"

ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਮਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਲਿਖ ਲਿਆ, ਚੰਦਰੀ ਮਹਿੰਦੀ ਵੀ ਰੰਗ ਗੁੜ੍ਹਾ ਦਿਖਾ ਗਈ, ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਸੋਚਿਆ ਤੇ ਨਾਮ ਲਿਖ ਲਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਮੌਰੀ ਬੇਵਕਫੀ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਸਭ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਲੁਕਾਉਣ ਲਈ, ਇੱਕ ਲੀਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ, ਜੇ ਕੋਈ ਪੁੱਛਦਾ " ਸੁਰਜੀਤ ਕੀ ਹੋਇਆ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਤੇ?" ਮੈਂ ਬਹਾਨਾ ਲਗਾਇਆ ਸਾਗ ਚੀਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਦਾਤ ਵੱਜੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਪੀ ਫੜਾਉਣ ਕਰਮੇ ਦੇ ਘਰੇ ਗਈ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਾਲੀ ਅਲਮਾਰੀ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਅਕਸਰ ਜਿੰਦਰਾ ਮਾਰਕੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਫਰੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪੈਰ ਦੱਬਦੀ ਹੋਈ ਚੁੱਪ ਚੁੱਪੀਤੇ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾਕੇ ਖਲੋ ਗਈ, ਤੇ ਇੱਕ ਦਮ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਇੱਕ ਦਮ ਡਰ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਸਦੇ ਹੱਥੋਂ ਲਾਲ ਜਿਲਦ ਵਾਲੀ ਡਾਇਰੀ ਛੁੱਟਕੇ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਡਿੱਗ ਗਈ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਦਮ ਕਿਹਾ " ਸੁਰਜੀਤੋ ਤੂੰ", ਉਹਨੇ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਵਿੱਚ ਡਾਇਰੀ ਚੁੱਕੀ ਤੇ, ਅਲਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਜਿੰਦਰਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਡਾਇਰੀ ਅਕਸਰ ਲੁਕਾ ਕੇ ਹੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ " ਆਹ ਤੇਰੀ ਕਾਪੀ ਸੀ" ਮੈਂ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਲੀਰ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਕਾਪੀ ਫੜਾਉਣ ਲੱਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਣਾ ਸੀ ਜੇ ਉਹ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਵੇਖ ਮੇਰੀ ਖਬਰਸਾਰ ਲੈਂਦਾ। ਪਰ ਉਹ ਬੋਲਿਆ "ਸੁਰਜੀਤ, ਭੈਣ ਘਰੇ ਨਹੀਂ ਆ ਤੂੰ ਫਿਰ ਆ ਜਾਵੀ," ਮੈਂ "ਚੰਗਾ" ਕਹਿਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਲੰਘ ਗਈ, ਉਹਨੇ ਇਕਦਮ ਮੈਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ "ਸੁਰਜੀਤ ਗੱਲ ਸੁਣੀ।" ਮੈਂ ਉਹਨੀਂ ਪੈਰੀ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜੀ ਤੇ ਬੋਲੀ " ਹਾਂ ਦੱਸ?" ਉਹ ਬੋਲਿਆ " ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਤੇ ਕੀ ਹੋਇਆ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ "ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਗ ਚੀਰਦੀ ਸੀ ਮੈਂ ਤੇ ਦਾਤ ਵੱਜੀ।" ਪਰ ਉਸੇ ਵਕਤ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ "ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਨਾਲ ਪਾਪ ਲੱਗਦਾ ਹੁੰਦਾ," ਮੈਂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਪੱਟੀ ਉਤਾਰੀ ਹੱਥ ਉਸ ਅੱਗੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਤੇ ਵੇਖ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਬੋਲਿਆ " ਤੂੰ ਪਾਗਲ ਏਂ?" " ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਹਰ ਹਰਕਤ ਸਮਝਦਾਂ ", "ਇਹ ਤੇਰੇ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਦੇ ਗੇੜੇ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ"। " ਮੈਂ ਜਿੰਨਾ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾਂ ਤੂੰ ਓਨਾ ਨੇੜੇ ਆਈ ਜਾਂਦੀ ਆਂ", " ਇਹ ਨਿਆਣੀ ਮਤ ਨਾ ਵਰਤ, ਸਿਆਣੀ ਬਣ ਸਿਆਣਪ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ"। "ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਰਾਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਲੰਘ ਜਾਹ ਇੱਥੋਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਦਿਲੋਂ ਕੱਢਦੇ।" " ਜੇ ਭੈਣ ਤੇ ਜੀਜੇ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਜੀਜੇ ਨੇ ਭੈਣ ਤੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁੱਟ ਦੇਣੀ ਆ, ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਹੀ ਆ ਜੀਜੇ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਬਾਰੇ, ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਵਿਚਾਰੀ ਮਸਾਂ ਆਪਣਾ ਵਕਤ ਲੰਘਾ ਰਹੀ ਆ, ਤੇਰੇ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹਦਾਂ, ਇਹ ਖਿਆਲ ਬਦਲਦੇ।" ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਬੋਲਿਆ। ਮੈਂ ਰੌਂਦੀ ਹੋਈ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘ ਗਈ, ਬਸ ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਇਸਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਉਣਾ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਘਰੇ ਆਉਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਉਸਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੁਲਾਉਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਐਵੇਂ ਹੀ ਲੰਘ ਗਏ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਮੇਰੇ ਘਰੇ ਆਈ, ਤੇ ਬੋਲੀ "ਕੀ ਗੱਲ ਸੁਰਜੀਤ ਹੁਣ ਤੂੰ ਘਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ?" ਮੈਂ ਗੱਲ ਨੂੰ ਟਾਲਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਕਿਹਾ, " ਬਸ ਵਕਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਜੀ।" ਭੈਣ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਂਹ ਤੋਂ ਫੜਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਚੱਲ ਉੱਠ ਘਰ ਚੱਲ," ਮੇਰੇ ਨਾਂਹ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਗਈ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੇ ਭੈਣ ਘਰੇ ਗਈਆਂ, ਕਰਮਾ ਕੋਠੇ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਲਾਲ ਜਿਲਦ ਵਾਲੀ ਡਾਇਰੀ ਤੇ ਕੁਝ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਉਹ ਝੱਟ ਦੇਵੇ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮੀਸਣਾ ਜਿਹਾ ਬਣਕੇ ਮੰਜੀ ਤੇ ਬਹਿ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤਾ ਹੀ ਭਗਤ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਬਹੁਤਾ ਹੀ ਗੁੱਸਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹਦੇ ਤੇ ਐਨੀ ਲਾਹ ਪਾਹ ਜੋ ਕੀਤੀ ਸੀ ਮੇਰੀ। ਭੈਣ ਬੋਲੀ "ਲੈ ਸੁਰਜੀਤ ਚਾਹ ਪੀਲਾ ਨਾਲੇ ਆਹ ਚਾਹ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਕਰਮੇ ਨੂੰ ਵੀ ਫੜਾ ਦਵੀ"। ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਘੱਟ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹਦੀ ਚਾਹ ਪੀਤੀ ਤੇ ਜੁਠੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਦ ਮੈਂ ਗਿਲਾਸ ਫੜਾਉਣ ਲੱਗੀ ਉਹ ਬੋਲਿਆ "ਆਹ ਕੀ ਸੀ?" ਮੈਂ ਗੁੱਸੇ ਚ ਕਿਹਾ "ਪੀਣੀ ਆ ਪੀ, ਨਹੀਂ ਉਹ ਖੜ੍ਹੀ ਥੋਡੀ ਕੱਟੀ ਉਹਨੂੰ ਪਿਲਾ ਆਉਣੀ ਮੈ"। ਉਹਨੇ ਜਾਣਕੇ ਹਾਸਾ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਚ ਹੀ ਦੱਬ ਲਿਆ ਤੇ ਨੀਵੀਂ ਜਿਹੀ ਪਾਕੇ ਗਿਲਾਸ ਫੜ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਬਹਿਕੇ ਹੀ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਬੋਲੀ, "ਤੂੰ ਐਵੇ ਦਾ ਕਿਉਂ ਆ? ਬਹੁਤਾ ਹੀ ਸਾਉ ਬਣਦਾ, ਤੂੰ ਐਨਾ ਸਾਉ ਹੈ ਨਹੀਂ ਵੈਸੇ"। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਉਸਦੀ ਅਲਮਾਰੀ ਤੇ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਾਲ ਜਿਲਦ ਵਾਲੀ ਡਾਇਰੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਜਿਦਰਾ ਅੱਜ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪਿਆ ਸੀ ਮੈਂ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਸੀ, ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪੱਬ ਦੱਬਦੀ ਹੋਈ ਅਲਮਾਰੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੀ, ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਲਮਾਰੀ ਖੋਲੀ, ਉਸਦੀ ਲਾਲ ਡਾਇਰੀ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਵਿੱਚ ਚੁੱਕੀ, ਉਸਦੇ ਆਖਰੀ ਦੋ ਪੰਨੇ ਹੀ ਮੈ ਪੜ੍ਹੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੋ ਪੰਨਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਡਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ "ਸੁਰਜੀਤ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਮੈਨੂੰ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਬੋਲ ਗਿਆ, ਉਹਦਾ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੇ ਕੰਨਾਂ ਨੇ ਉਹਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੀ ਆਦਤ ਪਾ ਲਈ ਏ, ਪਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਸਤੇ ਦੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਕੋਈ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨਹੀਂ ਆ"। "ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਨਿਕਲਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਮੈਨੂੰ, ਜੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪਾਪ ਹੋ ਗਿਆ, ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਜਾਵਾਂਗਾ"। "ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਜਦ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਅੱਖ ਚ ਅੱਖ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਅਜੀਬ ਹੀ ਹੌਲ ਜਿਹਾ ਉੱਠਦਾ ਇਸੇ ਲਈ ਉਸਦੇ ਅੱਗੇ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਦਾ"। ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਨੇ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ "ਸੁਰਜੀਤ" ਮੈਂ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਚ ਅਲਮਾਰੀ ਚ ਡਾਇਰੀ ਰੱਖੀ ਤੇ ਅਲਮਾਰੀ ਦਾ ਬਹਾ ਬੰਦ ਕਰ ਭੈਣ ਕੋਲ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸੱਚੀਂ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਚ ਹੈ ਉਹੀ ਅਹਿੰਸਾਸ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਚ ਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚ ਈਦ ਮੱਸਿਆ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਸ ਚਾਅ ਸੀ ਬਹੁਤ ਈ ਜਿਆਦਾ, ਚਾਹੇ ਇਸ ਪਿਆਰ ਦੀ ਕੋਈ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਖ ਰਹੀ, ਪਰ ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਪਿਆਰ ਹੁੰਦਾ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸਰਹਾਉਂਦਾ ਏ।... ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਸੁੱਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਸ ਕਰਮੇ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਈ ਸੀ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਸਕਲ ਲਈ ਚਾਈਂ ਚਾਈਂ ਤਿਆਰ ਹੋਈ, ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਕਰਮਾ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਐ ਉਹ ਦਿਨ ਮੈਂ ਜਾਣ-ਜਾਣ ਕੇ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਛੇੜਨ ਲਈ ਟੱਲੀਆਂ ਵਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਟੇਢੀ ਜਹੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਕਾਫੀ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਐਵੇਂ ਈ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਬਸ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਟਿੱਚਰਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸਾਂ, ਇਸ ਤਰਾਂ ਚੱਲਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਗੁਜਰ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਰਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵੀ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪੱਕੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਦੁਖੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੀ ਕਹਾਣੀ ਹਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਹੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛ ਈ ਲਿਆ, "ਜੇ ਤੂੰ ਐਂ ਈ ਕਰੇਗਾ ਮੈਂ ਕਦੀਂ ਨਹੀਂ ਤੈਨੂੰ ਆਵਦਾ ਮੂੰਹ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਕਦੀਂ ਵੀ ਨਹੀਂ"। ਉਹ ਬੋਲਿਆ "ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਉਹਨਾਂ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਤੁਰੀਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨਹੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਬਦਨਾਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਰਿਸ਼ਤੇ ਚ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦੀ ਨਣਾਨ ਲੱਗਦੀ ਐਂ ਥੋੜੀਂ ਜਹੀ ਤੇ ਸ਼ਰਮ ਕਰ, ਹੱਥ ਜੋੜਦਾਂ ਤੇਰੇ ਅੱਗੇ"। ਉਸ ਦਿਨ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੇ ਮਨ ਚ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਫ਼ਰਤ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਬਸ ਸੁਫ਼ਨਿਆਂ ਦੇ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ ਚ ਉਸਦਾ ਜਿਕਰ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬੁਲਾਣਾ ਦੇਖਣਾ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਰਵੀਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਆਇਆ ਉਹ ਸਾਰੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹ ਜਮਾਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲ ਚ ਈ ਦੱਬ ਗਿਆ।

ਵਕਤ ਗੁਜਰਦਾ ਗਿਆ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਓਸਦੀ ਭੈਣ ਕੋਲ ਜਾਂਦੀ ਓਸਦਾ ਪਤਾ ਲੈਣ ਤੇ ਓਸਦੀ ਭੈਣ ਤੇ ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਬਹੁਤ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਵਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਕਰਮੇ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਲਈ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਬੜਾ ਕਰਦਾ ਕਿ ਲਿਖ ਦਵਾਂ ਚਿੱਠੀ ਚ' ਕਿ ਤੇਰੀ ਸੁਰਜੀਤੋ ਬੜਾ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਐ ਤੈਨੂੰ, ਪਰ ਇਸ ਚੰਦਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।

ਸਮੇਂ ਦੀ ਚਾਲ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਗਈ, ਮੇਰੇ ਘਰਦੇ ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤੇ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਹਰ ਵਾਰ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਲਈ ਟਾਲ ਮਟੋਲ ਕਰਦੀ ਰਹੀ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮੀਂ ਮੈਂ ਭੈਣ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਸਾਂ, ਭੈਣ ਨੇ ਹਰ ਵਾਰ ਦੀ ਤਰਾਂ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਚਿੱਠੀ ਭੈਣ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਚਾਅ ਮੈਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਰ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਖਬਰ ਮੈਂ ਭੈਣ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਸੁਣਾਈ ਕਿ ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਸਟਰ ਲੱਗ ਗਿਆ ਏ। ਭੈਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਖਬਰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਓਹਨੇ ਝੱਟ ਪੀਪੇ ਚੋਂ ਪਿੰਨੀਆਂ ਕੱਢੀਆਂ ਤੇ ਬਾਟੀ ਭਰ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਪਲੇਸਦੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ, " ਜਿਉਂਦੀ ਰਹਿ ਸੁਰਜੀਤੋ, ਤੇਰੀ ਇਹ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੀ ਜੁਬਾਨ ਮੇਰੇ ਕਰਮੇ ਲਈ ਸ਼ੁੱਭ ਆ ਐਡੇ ਵੱਡੇ ਆਹੁਦੇ ਤੇ ਲੱਗ ਗਿਆ ਮੇਰਾ ਵੀਰ। " "ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਜੇ ਤੇਰਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰੂੰ ਇਹ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਮੈਂ। " "ਬਸ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੀ ਜਹੀ ਭਰਜਾਈ ਮਿਲਜੇ, ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਘਰਵਾਲਾ ਮਿਲਜੇ ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਂਗ ਰੱਖੇ। " ਆ ਗੱਲ ਸੁਣਦਿਆਂ, ਮੇਰੀ ਭੁੱਬ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਮੈਂ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਓਥੇ ਸੁੱਟ ਕੇ ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ ਉੱਥੋਂ ਭੱਜ ਗਈ, ਆਵਦੇ ਕਮਰੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਬੰਦ ਕਰ ਉਸ ਦਿਨ ਬੜਾ ਰੋਈ ਮੈਂ। ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਵੀ ਹੁਣ ਤਾਂ ਦੁਖੀ ਸੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਸਰ ਮੈਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਾਪ ਜੀ ਦੀ ਜਿਵਦ ਤੇ ਮੈਂ ਨਾਂਹ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਹੀ ਖੜ੍ਹ ਗਏ ਸੀ। ਮਜਬੂਰਨ ਮੈਨੂੰ ਹਾਂ ਕਰਨੀ ਪਈ ਇਸ ਵਾਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਲਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਪੱਕ ਠੱਕ ਵੀ ਹੋ ਗਈ। ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਮੁੰਡਾ ਬਾਹਰਲਾ ਏ, ਅਮਰੀਕਾ ਚ ਵਧੀਆਂ ਕੰਮਕਾਜ ਹੈ ਉਹਦਾ। ਮੈਂ ਓਸੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਭੈਣ ਕੋਲ ਗਈ, ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ "ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀਏ ਭੈਣੇ ਕਰਮੇ ਨੂੰ ਦੱਸਾਂਗੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰਦੇਸੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਆਇਆ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਮੈਂ ਪਰਦੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਣਾ" ਮੈਂ ਭੈਣ ਨੂੰ ਗੱਲਾਂ ਚ ਪਾ ਕੇ ਚਿੱਠੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ ਤੇ ਓਹ ਵੀ ਮੰਨ ਗਈ। ਮੇਰਾ ਚਿੱਠੀ ਪਾਉਣ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇਹ ਸੀ, ਕਿ ਕੀ ਪਤਾ ਓਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕੁੱਝ ਸੋਚੇ, ਪਰ ਦਿਨ ਗੁਜਰੇ ਇਸ ਵਾਰ ਤਾਂ ਸੱਚੀਂ ਓਸਦੀ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਰੀਕ ਵੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੱਕ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਉਡੀਕਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਨਾ ਉਹ ਆਇਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਦੀ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਆਇਆ। ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਬੇਗਾਨੀ ਹੋ ਗਈ, ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਸੁਫਨੇ ਤੇ ਜਜਬਾਤ ਇੱਕ ਵਾਰ ਈ ਮਿਲਦੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਬਾਰ ਬਾਰ ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਘਰਵਾਲਾ ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ ਜਾਨਵਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਓਸਦਾ ਵਰਤਾਓ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਾਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਬਸ ਹਲਕੇ ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਗੂੰ ਨੋਚਦਾ ਸੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ, ਬਸ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਂਤ ਜਿਹੀ ਨਦੀ ਵਾਂਗ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੜ੍ਹ ਵਗਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਮੈਂ ਲੁੱਕ ਲੁੱਕ ਕੇ ਰੋਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਓਹ ਮੈਨੂੰ ਸਹੁਰੇ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸ਼ੁਕਰ ਮਨਾਇਆ ਮੈਂ ਕਿ ਹੁਣ ਚੈਨ ਦਾ ਵਕਤ ਤਾਂ ਕੱਟਾਂਗੀ। ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਪੇਕੇ ਪਿੰਡ ਗਈ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਾਣੀ ਤੱਕ ਨਾ ਪੀਤਾ ਮੈਂ, ਬਸ ਭੱਜ ਲਈ ਭੈਣ ਕੋਲ ਨੂੰ, ਬਸ ਚਾਅ ਸੀ ਕਿ ਕਰਮੇ ਦੀ ਖਬਰ ਸਾਰ ਲਊਂ ਭੈਣ ਕੋਲੋਂ। ਜਦ ਭੈਣ ਦੇ ਘਰ ਗਈ ਦੇਖਿਆ ਭੈਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਸੀ, ਬਿਮਾਰ ਜਿਹੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਿਹਤ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਓਹ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ, ਚਾਅ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਉਹਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਬੋਲੀ, " ਹਾਏ ਨੀ ਮੇਰੇ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਫਰੋਲਣੀਏ ਮਸਾਂ ਦਿਖੀ ਏ ਤੂੰ ਆ ਜਾ ਬੈਠ ਜਾ ਗਲ ਲੱਗ ਜਾ ਮੇਰੇ, " ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਦਿੱਤਾ ਭੈਣ ਨੇ ਮੈਨੂੰ, ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚ ਖੁਸ਼ੀ ਝਲਕ ਰਹੀ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ।

ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਓਹ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ, " ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਈ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਕਰਮੇ ਦਾ ਵੀ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ, ਬਸ ਲੱਗਦਾ ਥੋਡੇ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਈ ਬਾਹਰਲੇ ਕਾਹਲੇ ਸੀ। " ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸੁੰਨ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਜਮਾਂ ਬੁੱਤ ਬਣ ਗਈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਬੋਲ ਫੱਟ ਬਣ ਮੇਰੇ ਸੀਨੇ ਤੇ ਵੱਜੇ ਹੋਣ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ " ਭੈਣੇ ਕਿਵੇਂ ਐ ਕਰਮੇ ਦੀ ਵਹੁਟੀ? " ਭੈਣ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, " ਸੋਹਣੀ ਐ

ਸੁਰਜੀਤੋ, ਬਾਕੀ ਰਾਹ ਪਿਆ ਜਾਣੀਏ ਤੇ ਵਾਹ ਪਿਆ ਜਾਣੀਏ," ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਭੈਣ ਉੱਠੀ ਤੇ ਇੱਕ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਡੱਬਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਆਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਆਵਦੇ ਵੀਰ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਸਾਂਭ ਸਾਂਭ ਰੱਖਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਚਿੱਠੀਆਂ ਫੜਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਭੈਣ ਬੋਲੀ "ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦੋ ਨਵੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆਈਆਂ ਸੀ ਬਸ, ਦਿਲ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਹਰੇਕ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਫਰੋਲ ਹੁੰਦੇ ਸੁਰਜੀਤੋ, ਸੋਚਿਆ ਤੈਨੂੰ ਈ ਪੜ੍ਹਾਉਂ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਆਵੇਂਗੀ।" ਮੈਂ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹੀ ਤੇ ਓਸ ਚ ਬੁਰੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ ਇੱਕ, ਕਰਮੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ, "ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਜਗਜੀਤ ਦਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵਤੀਰਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਏ, ਉਹ ਅਕਸਰ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ, ਨੌਕਰੀ ਦੁਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭੈਣੇ ਮੈਂ ਹਫ਼ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਘਰੇ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਅਕਸਰ ਨਵਾਂ ਕਲੋਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ, ਤੇ ਜਗਜੀਤ ਬੇਬੇ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ, ਬੇਬੇ ਵੀ ਹੁਣ ਤੁਰਨ ਫਿਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿ ਗਈ ਆ।" "ਜਗਜੀਤ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬੋਲ ਬਾਣੀ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਬੇਕਾਰ ਐ, ਕਈ ਵਾਰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਭੈਣੇ, ਖੁਦ ਨੂੰ ਈ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਲਵਾਂ, ਥੱਕ ਗਿਆ ਮੈਂ ਭੈਣੇ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਕਲੋਸ਼ ਤੋਂ।" ਭੈਣੇ ਤੂੰ ਹੀ ਮਾਰਜਾ ਪਿੰਡ ਗੋੜਾ, ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਰਹਿ ਜਾ ਪਿੰਡ, ਕੀ ਪਤਾ ਤੇਰੇ ਆਖੇ ਲੱਗ ਕੇ ਜਗਜੀਤ ਬਦਲ ਜਾਵੇ ਤੇ ਘਰ ਨੂੰ ਸਾਂਭੇ। " ਭੈਣੇ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰੁੰਗਾ ਤੇ ਬੇਬੇ ਦੇ ਮੌਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸੰਦੂਕ ਚ ਮੈਂ ਦੋ ਸਟ ਰੱਖੇ ਆ ਇੱਕ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਦਾ, ਇੰਝ ਕਰੀਂ ਇੱਕ ਸਟ ਤੂੰ ਆਪ ਰੱਖਲੀਂ ਤੇ ਇੱਕ ਜਗਜੀਤ ਨੂੰ ਦੇ ਦਵੀਂ ਤੇ ਕਹਿ ਦੇਵੀਂ ਤੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਈਂ ਏ ਓਹਦੇ ਲਈ ਕੀ ਪਤਾ ਓਹ ਖੁਸ਼ ਈ ਹੋ ਜਾਵੇ।" "ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਆਕਾਲ ਭੈਣੇ, ਤੇਰਾ ਛੋਟਾ ਵੀਰ ਕਰਮਾ।"

ਮੇਰੀ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹਦੀ ਦੇ ਬੋਲ ਸੁਣਦਿਆਂ ਈ ਭੈਣ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾਈ। ਉਸਨੇ ਤਿਆਰੀ ਕੱਸ ਲਈ ਪੇਕੇ ਪਿੰਡ ਜਾਣ ਦੀ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਫਿਕਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ ਕਰਮੇ ਦੀ, ਉਸਦਾ ਹਾਲ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਹਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਬੁਰਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਚ 'ਖਿਆਲ ਆਇਆ "ਕਾਸ਼! ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਗਲਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਮਰ ਭਰ ਸੁਖੀ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦੇ", ਪਰ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਟਾਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਦਾਤੇ ਦੀ ਮਰਜੀ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਜੋਰ ਨਹੀਂ ਬਸ ਐਵੇਂ ਕਹਿ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸੇ ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਦਸ ਕੁ ਦਿਨ ਪੇਕੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਹੁਰੇ ਚਲੀ ਗਈ, ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਰਾਂ ਚ ਮਘਨ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸੱਸ ਵੀ ਮੋਹ ਕਰਦੀ ਸੀ ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੀ ਓਸਦੇ ਕਹੇ ਤੋਂ ਮੱਥੇ ਤੇ ਘੁਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਈ। ਪੇਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਬੱਬ ਵੀ ਨਾ ਬਣਦਾ, ਤਿੱਥ ਤਿਉਹਾਰ ਨੂੰ ਵੀਰ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਮਾੜੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਪੇਕੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਵੀਰ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਵੀਰ ਕਰਮੇ ਦੀ ਬੇਬੇ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਖਬਰ ਵੀ ਦੱਸ ਗਿਆ, ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਚ ਮੈਂ ਅਜਿਹੀ ਉਲਝ ਗਈ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪੇਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਾ ਮਿਲਿਆ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਾਹਰਲੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਟੱਲੀ ਖੜਕੀ, ਮੈਂ ਗਈ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਡਾਕੀਆ ਸੀ ਤੇ ਚਿੱਠੀ ਦੇਣ ਆਇਆ ਸੀ, ਚਿੱਠੀ ਬਾਹਰੋਂ ਸੀ ਮੇਰੇ ਘਰਵਾਲੇ ਦੀ, ਉਹਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਆਵੇਗਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਵਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਕਲੋਜੇ ਹੌਲ ਪੈਣ ਲੱਗ ਗਏ, ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਰਹੂੰ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਵੀ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ। ਮੈਂ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਰੋ ਲੈਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਕੋਈ ਹੀਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁਣ ਤਾਂ, ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਮੇਰਾ ਘਰਵਾਲਾ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਾਫੀ ਮੋਹ ਜਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਮੇਰਾ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਵਧੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਘਰਵਾਲੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੇਕੇ ਪਿੰਡ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਲੈ ਗਿਆ। ਪੇਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਹਰ ਵਾਰ ਦੀ ਤਰਾਂ ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਾਹਲੀ ਸਾਂ। ਪੇਕੇ ਘਰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਭੈਣ ਕੋਲੋ ਜਾਣ ਲਈ ਤੁਰਨ ਹੀ ਲੱਗੀ ਸਾਂ ਕਿ ਬੇਬੇ ਬੋਲੀ "ਸੁਰਜੀਤੋ ਕਿੱਥੇ ਚੱਲੀਂ ਐਂ?" ਮੈਂ ਬੋਲੀ "ਬੇਬੇ ਭੈਣ ਕੋਲ ਚੱਲੀ ਵਿਚਾਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਬੇਬੇ ਬੋਲੀ, "ਕਮਲੀਏ ਉਹਨੂੰ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮਹੀਨਾ ਹੋ ਗਿਆ।" ਏਹ ਗੱਲ ਸੁਣਦਿਆਂ ਮੈਂ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਡਿੱਗ ਪਈ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੈਂ ਭੱਜੀ ਗਈ ਉਸਦੇ ਘਰ ਵੱਲ, ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਵੇਖ ਮੇਰੀ ਬੇਬੇ ਮੇਰੇ ਮਗਰ ਆ ਗਈ। ਅੱਜ ਉਸਦੇ ਬੂਹੇ ਨੂੰ ਜਿੰਦਰਾ ਵੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰੀ ਦੀ ਔਲਾਦ ਸੀ, ਬਸ ਕਰਮੇ ਨੂੰ ਈ ਪੁੱਤ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਆਪਣਾ, ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਬੈਠੀ ਉਸਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਰੋਈ ਗਈ। ਬੇਬੇ ਕਹਿੰਦੀ "ਉਸਦਾ ਘਰਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸਭ

ਕੁੱਝ ਛੱਡ ਕੇ ਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਘਰ ਦਾ ਰਾਖਾ ਸਿਰਫ ਇਹ ਜਿੰਦਗੀ ਹੈ।" ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਬੋਲਦਾ ਸੀ, " ਕਿ ਵੇ ਰੱਬਾ! ਇੱਕ ਡਾਕੀਆ ਸੀ ਮੇਰੀ ਇਹ ਭੈਣ, ਤੂੰ ਉਹ ਵੀ ਖੋ ਲਿਆ ਮੇਰੇ ਤੋਂ, ਕੋਈ ਰਾਹ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁਣ ਤਾਂ ਕਰਮੇ ਦੀ ਖਬਰ ਸਾਰ ਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਉਹ ਕਰਮੇ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਰੀ ਹੀ ਮਰੀ ਆ ਏਨੀ ਜਲਦੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ।

ਸਮਾਂ ਚਾਲ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਮੈਂ ਵੀ ਆਵਦੇ ਘਰਵਾਲੇ ਨਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਆ ਗਈ। ਜਿੰਦਗੀ ਚ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀਆਂ ਜੋ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਲੰਘ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਕੁੱਖੋਂ ਇੱਕ ਧੀ ਤੇ ਦੋ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਬਸ ਇੱਕ ਜਿਉਣ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਜਾਹ ਮਿਲ ਗਈ, ਸੱਚਮੁੱਚ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਨਮੋਲ ਚੀਜ਼ ਮਮਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਇਸ ਮਮਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬੇਗਾਨੇ ਮੁਲਕ ਚ ਜਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਦਿਆਂ ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਵਕਤ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਚੱਲਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਪਾਰਕਾਂ ਚ ਜਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਵਕਤ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ, ਜਵਾਕ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵੱਲ ਵੱਧਣ ਲੱਗ ਗਏ, ਵਧੀਆ ਸਕੂਲਾਂ ਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਮਾਂ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਜਵਾਕਾਂ ਵਾਂਗ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿ ਕੀ ਬੋਲ ਰਹੇ ਨੇ ਇਹ, ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੜਦੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੀ ਨਾ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਹਾਸਾ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਦੱਸ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਅੱਧੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਹੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਵਧੀਆਂ ਰਸਤੇ ਤੇ ਸਨ।

ਵੱਡੀ ਕੁੜੀ ਪਰਨੀਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਉਦੋਂ ਉਹ 19 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ ਤੇ ਛੋਟੇ ਮੁੰਡੇ ਇੱਕ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇੱਕ 17 ਸਾਲ ਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਚ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਧੀ ਪਰਨੀਤ ਗੁਰੂ ਘਰ ਤੋਂ ਆ ਰਹੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਘਰੇ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਗੋਰੀ ਪੁਲਿਸ ਬੁਰੇ ਅੱਗੇ ਖੜੀ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੋਲਾ ਜਿਹਾ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰਨੀਤ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ-ਕਰਦੀ ਕੰਬ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਹੋ ਕੀ ਗਿਆ। ਪਰਨੀਤ ਰੋਂਦੀ-ਰੋਂਦੀ ਮੇਰੇ ਗਲ ਲੱਗ ਗਈ, ਬੋਲੀ "ਮੰਮਾ!" ਮੈਂ ਕਿਹਾ "ਦੱਸ ਕੀ ਹੋਇਆ,?" ਉਹ ਕੰਬਦੀ ਜਿਹੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ, "ਪਾਪਾ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਏ ਮੰਮਾ, ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ ਪਾਪਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੜਕ ਹਾਦਸੇ ਚ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਡੈੱਡ ਬਾਡੀ ਹਸਪਤਾਲ ਚ ਹੈ।" ਮੈਂ ਇਹ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਈ ਇੱਕ ਬੁੱਤ ਬਣ ਗਈ ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਈ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਝਟਕਾ ਸੀ, ਚਾਹੇ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਰਲਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰੱਖੀ ਸੀ, ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਵੀ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰਵਾਲਾ ਸੀ ਮੇਰੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਛਾਂ ਸੀ ਉਹ। ਬਸ ਓਹ ਸੱਟ ਵੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੱਟ ਸੀ, ਘਰਦੇ ਖਰਚੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਕੁੱਝ ਡੌਲਰ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ। ਉਮਰਾਂ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਸੀ, ਜਵਾਕਾਂ ਦੇ ਖਰਚੇ ਵੀ ਵੱਧ ਰਹੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਘਰ ਦੇ ਹਲਾਤ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ, ਵਧੀਆ ਖਰਚਾ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਘਰ ਦਾ, ਜਵਾਕਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਹੋਈ। ਮਿਹਨਤਾਂ ਰਾਸ ਆਈਆਂ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਪਰਨੀਤ ਡਾਕਟਰ ਬਣ ਗਈ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਵੀ ਵਧੀਆ ਬਿਜਨਿਸ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ, ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਿ ਚੱਲ ਮੇਰੇ ਜਵਾਕਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਤੇ ਵਧੀਆ ਚੱਲੁਗੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਰਨੀਤ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠੀ। ਮੈਂ ਰਸੋਈ ਚ ਖੜੀ ਰੋਟੀ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਬੋਲੀ "ਮੰਮਾ! ਮੈਂ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਐ ਇੱਕ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ।" ਮੈਂ ਬੋਲੀ "ਦੱਸ ਪੁੱਤ? ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੀ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਏ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਏ, ਮੁੰਡਾ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਈ ਡਾਕਟਰ ਐ ਹਸਪਤਾਲ ਚ, ਪਰ ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਝਟਕਾ ਲੱਗਿਆ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਚ ਮੈਨੂੰ ਵਕਤ ਯਾਦ ਆਉਣ ਲੱਗਾ, ਕਿ "ਮੇਰਾ ਪਿਆਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਲੋਕਾਚਾਰੀ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।" ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਹੱਥ ਆਵਦੇ ਹੱਥ ਚ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਹਾਮੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਰੱਬ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਗੋਰਾ ਜਵਾਈ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਨਿੱਕਲਿਆ, ਬਹੁਤ ਈ ਮੋਹ ਕਰਦਾ ਸੀ ਮੇਰਾ। ਬਹੁਤ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਮੇਰੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਵਗੈਰਾ ਦਾ ਵੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਦੋਨੋਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਇੰਡੀਅਨ ਕੁੜੀਆਂ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ, ਇੱਕ ਗੁਜਰਾਤਨ ਸੀ

ਤੇ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬਣ। ਖੁਸ਼ੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਚੱਲ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬਣ ਤੇ ਮਿਲ ਗਈ ਇਸ ਘਰ ਨੂੰ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਇੰਝ ਲੱਗਿਆ ਬਸ ਹੁਣ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਪੂਰੇ ਕਰ ਲਏ ਆ, ਹੁਣ ਹਰ ਸੁੱਖ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਆ। ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਨੂੰਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਬਦਲਣ ਲੱਗੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਵਿਹਲੀ ਬੈਠੀ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੇਣੀ ਔਖੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸੇਵਾ ਕੌਣ ਕਰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਟੀ ਕੌਣ ਦਉ। ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਨੂੰਹਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕੋਸਦੇ ਹੋਏ ਦੋਵੇਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਗਏ। ਮੇਰੀ ਧੀ ਤੇ ਜਵਾਈ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਂਹ ਕਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਦੇ ਕੋਲ ਲੈ ਗਏ। ਆਪਣੀ ਦੋਹਤੀ ਚ ਮੈਨੂੰ ਪਰਨੀਤ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦਿਖਦਾ, ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਮਮਤਾ ਦੇ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਓਸ ਨੂੰ ਖਿਡਾਉਂਦੀ ਦਾ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਇੱਕ ਦਿਲ ਚ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਹੌਲ ਉੱਠਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ ਜਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਇੱਛਾ ਵਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਧੀ ਤੇ ਜਵਾਈ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਡੀਆ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਹਿੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਚ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਮਕਾਨ ਵੀ ਲੈ ਦਿੱਤਾ, ਉੱਥੇ ਕੰਮ ਵਾਲੀ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰਨੀਤ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ। ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਮੇਰੀਆਂ ਰਗਾਂ ਚ ਇਸ ਤਰਾਂ ਸਮਾਈ ਕਿ ਇੰਝ ਲੱਗਿਆ ਘੁੱਟੀ ਹੋਈ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਈ ਹੋਵਾਂ, ਸੱਚਮੁੱਚ ਸਕੂਨ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਆਕੇ। ਤਕਰੀਬਨ ਮੈਨੂੰ ਹਫ਼ਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਇੱਥੇ ਆਈ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਪਿੰਡ ਮੈਂ ਹਫ਼ਤਾ ਰਹੀ। ਉੱਥੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤਾਜੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਬਦਲ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਓਹ ਵਾਲਾ ਪੇਕਾ ਘਰ ਸੀ ਵੀਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਭੈਣ ਦਾ ਘਰ ਵੀ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਨੇ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਮਕਾਨ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਵੀਰ ਤੋਂ ਕਰਮੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸੂਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਮੇ ਦੀ। ਹਫ਼ਤਾ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਰਾਏ ਵਾਲੀ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਘਰ ਦੀ ਪਾਰਕ ਚ ਬੈਠੀ ਅਖਬਾਰ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਮ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਇੱਕ ਫੋਟੋ ਤੇ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕਰਮੇ ਦਾ ਮੜੰਗਾ ਪਿਆ ਜਦੋਂ ਨਾਮ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਸੱਚੀ ਉਹ ਕਰਮਾ ਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਤਸਵੀਰ ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਲਾਨਾ ਇਨਾਮ ਵੰਡ ਸਮਾਰੋਹ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕੁਝ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਆਖਿਰ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਦਾ ਫੋਨ ਨੰਬਰ ਲਿਖਿਆ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਝੱਟ ਆਪਣਾ ਫੋਨ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਸਕੂਲ ਚ ਫੋਨ ਲਗਾ ਲਿਆ, ਰਿੰਗ ਵੱਜਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਮੈਡਮ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਮੈਂ ਕਰਮਜੀਤ ਸਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਐ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਕੱਲ ਦੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿੱਚ ਹੈ।" ਉਹ ਬੋਲੀ ਕਿ "ਉਹ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਮੁੱਖ ਮਹਿਮਾਨ ਸੀ", ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਰਿਟਾਇਰ ਟੀਚਰ ਨੇ। ਮੈਂ ਮੈਡਮ ਨੂੰ ਕਿਹਾ "ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਸਰ ਦਾ ਨੰਬਰ ਦੇ ਦੇਵੋਗੇ?" ਉਸਨੇ ਪੰਜ ਕੁ ਸਕਿੰਟ ਦੀ ਚੁੱਪੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਹਾ "ਹਾਂਜੀ! ਤੁਸੀਂ ਨੰਬਰ ਨੋਟ ਕਰਲੇ।" ਮੈਂ ਫਟਾਫਟ ਕਾਹਲੀ ਵਿੱਚ ਨੰਬਰ ਲਿਖਿਆ, ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਗੁਆਚੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇੱਕਦਮ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਸੱਚਮੁੱਚ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਚਾਅ ਸੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਖੋਈ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਨ ਦਾ। ਮੈਂ ਉਸੇ ਵਕਤ ਦਿੱਤੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਫੋਨ ਮਿਲਾ ਲਿਆ, ਫੋਨ ਚੱਕਣ ਤੇ "ਹੈਲੋ" ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ ਤੇ ਮੈਂ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਆਕਾਲ ਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਬੋਲਿਆ "ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਜੀ!, ਹਾਂਜੀ ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ?" ਅਵਾਜ਼ ਓਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਲੰਘ ਰਹੀ ਉਮਰ ਵਾਲੀ ਕੰਬਣੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਿਆਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚੁੱਪ ਵੱਟ ਲਈ, ਉਹ ਦੋ ਤਿੰਨ ਮਿੰਟ ਹੈਲੋ ਹੈਲੋ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਬੋਲੀ "ਕਿਵੇਂ ਐਂ ਕਰਮਿਆ?" ਉਹ ਵੀ ਇਸਤਰਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਰਮਾ ਨਾਮ ਸੁਣਕੇ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਾਪਿਸ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ "ਸੁਰਜੀਤ ਤੂੰ ਕਿਵੇਂ? ਤੂੰ ਅੱਜ ਕਿੱਦਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ? ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸੋਚਦਾਂ ਹੁੰਦਾਂ, ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਾਂ, ਭੈਣ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਜਮਾਂ ਸੁੰਨੀ ਹੋ ਗਈ।" ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਮਸਾਂ ਕੋਈ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇ ਆਵਦਾ ਢਿੱਡ ਫਰੋਲਣ ਲਈ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੱਲ ਤੂੰ ਆਵੀਂ ਆਪਾਂ ਬਹਿ ਕੇ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਦੇ ਆਂ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਕਰਾਂਗੇ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਅਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ, ਅਸੀਂ ਦੋਨੋਂ ਜਾਣੇ ਨਿਗਾਹ ਵਾਲੀਆਂ ਐਨਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਗੌਰ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸੀ, ਸਾਡੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼

ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਓਹੀ ਹਾਂ ਅਸੀਂ?, ਪਰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਝਲਕ ਸੀ ਸਾਡੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮਿਲੇ, ਪਰ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਣ ਦੀ। ਘਰ ਬਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦੱਸਣ ਲੱਗੀ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਸਤੋਂ ਉਸਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ "ਹੁਣ ਕਿਵੇਂ ਐ? ਸੁਭਾਅ ਸੁਧਰਿਆ ਕਿ ਨਹੀਂ?" . "ਭੈਣ ਦੇ ਪੁਰੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾ ਤੇਰੀ ਕੋਈ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲਣ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਸੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਰਮਿਆ ਕੋਈ ਖਬਰਸਾਰ ਮਿਲੀ ਤੇਰੀ।" ਉਹਨੇ ਜੇਬ ਚ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਕੱਢੀਆਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਚ ਜਵਾਬ ਭੈਣ ਵੱਲੋਂ ਈ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬੋਲਿਆ "ਸੱਚ ਆਖਾਂ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਲਾ ਦੇਵਾਂ, ਕਹਿੰਦੇ ਯਾਦਾਂ ਦੁੱਖ ਈ ਦਿੰਦੀਆਂ, ਜਦ ਇਕੱਲਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜਨ ਲੱਗ ਜਾਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਤੇ ਉਮਰਾਂ ਵੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈਆਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਾਸ਼! ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਗਲਤੀ ਵਾਲਾ ਕਦਮ ਚੁੱਕ ਈ ਲੈਂਦਾ ਉੱਝ ਈ ਡਰਦਾ ਰਿਹਾ ਮੈਂ, ਬਸ ਮੈਨੂੰ ਲੋਕਾਚਾਰੀ ਮਾਰ ਗਈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੇਰੀ ਘਰਵਾਲੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਬਦਲਿਆ।" "ਉਸਦੇ ਕਰਕੇ ਈ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਤੜਪ-ਤੜਪ ਕੇ ਮਰ ਗਈ, ਭੈਣ ਮਰ ਗਈ ਤੇ ਉਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੇ" ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਰਮਾ ਚੁੱਪ ਜਿਹਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ "ਬੋਲ ਕਰਮੇ ਕੀ ਹੋਇਆ?" ਉਹ ਬੋਲਿਆ "ਮੇਰੇ ਘਰੇ ਦੋ ਪੁੱਤਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਇੱਕ ਘਰਵਾਲੀ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਐ। ਸ਼ਹਿਰ ਚ ਕੋਠੀ ਪਾ ਕੇ ਉੱਥੇ ਈ ਰਹਿੰਦਾ ਕੋਈ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਉਸਦਾ ਮੈਨੂੰ, ਇੱਕ ਨਸ਼ਈ ਨਿੱਕਲਿਆ ਜਵਾਨੀ ਉਮਰ ਚ ਮਰ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਘਰਵਾਲੀ ਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਬੱਚੀ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਗਿਆ।"

"ਬਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਈ ਆਂ, ਮੂੰਡੇ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਤੇ ਆ ਗਈ, ਸਾਰਾ ਖਰਚਾ ਮੇਰੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਤੇ ਚਲਦਾ ਐ, ਐਵੀਂ ਦੀ ਹੀ ਰਹੀ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬੋਝ ਹੇਠਾਂ ਦੱਬਦਾ ਰਿਹਾ ਮੈਂ, ਸੁੱਖ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਕਿੰਨੇ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ, ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਗਲਤ ਕਦਮ ਨਾ ਚੁੱਕ ਲਏ, ਰੱਬ ਦੀ ਰਜਾ ਸੀ, ਚੱਲ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣੇ, ਪਰ ਵਧੀਆ ਦੋਸਤ ਤੇ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਤੱਕ ਰਹਾਂਗੇ।" "ਇੱਕ ਗੱਲ ਆਖਾਂ ਕਰਮਿਆ ਪਿਆਰ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਧੂਰਾ ਹੀ ਮਰਦਾ, ਦੇਖੀ ਕਿਸ ਉਮਰ ਤੇ ਆਂ ਆਪਾਂ ਕਿਸ ਮੌੜ ਤੇ ਆਂ, ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਦੀਂ ਇੰਝ ਮਿਲਾਂਗੇ।" ਕਰਮਾ ਆਵਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰੋਣੇ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਪੁੱਤਾਂ ਧੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਦੀ ਉਮੀਦ ਬੰਦਾ ਨਾ ਰੱਖੋ ਤੇ ਚੰਗਾ ਈ ਐ, ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਮਿਲਜੇ ਉਮਰ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਬੀਤ ਈ ਜਾਂਦੀ ਐ।" "ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇੱਕ ਗੱਲ ਨਿੱਕਲਦੀ ਐ ਸੁਰਜੀਤੋ ਕਾਸ਼ ਤੂੰ ਹੁੰਦੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ, ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜੇ ਮਾੜਾ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਮਿਲਜੇ ਨਾ ਸੱਚੀਂ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਰਕ ਐ, ਰੋਜ਼ ਦੋ ਕਲੇਸ਼ ਦੇਖਦਿਆਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲੰਘ ਗਈ ਆ," ਇਹ ਬੋਲਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਐਨਕ ਉਤਾਰੀ ਤੇ ਹੰਝ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੁੱਝਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ ਕਿ "ਆਪਾਂ ਉੱਝ ਸੋਚਦੇ ਰਹਿਣੇ ਆਂ ਦੁਨੀਆਂ ਕੀ ਸੋਚ ਕੀ ਸੋਚ ਪਰ ਇਸ ਜਗਾਹ ਆ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੁਰਜੀਤੋ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਨਹੀਂ ਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਦੀਂ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਸਕਦੇ ਆ।" ਸਾਡੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬਹੁਤ ਈ ਲੰਬੀ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ, ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਚ ਫੜਿਆ ਚਾਹ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਵੀ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ, ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਕਿੱਦਾਂ ਵੰਡਾਵਾਂ ਇਸ ਦੇ ਦੁੱਖ ਮੈਂ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿੱਕਲੇ, ਇੱਕ ਰਿਕਸ਼ਾ ਲਿਆ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਵੱਲ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਆਵਦੇ ਰਾਹੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ "ਕਦੀ ਦਿਲ ਭਰਿਆ ਹੋਵੇ ਹੋਲਾ ਕਰਲੀਂ।" ਓਹ ਹਾਂ ਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਸਹਾਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਮਿਲਦੇ ਤੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਅੱਜ ਉਹ ਥੋੜਾ ਚੁੱਪ ਜਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕੀ ਗੱਲ ਅੱਜ ਡਰਿਆ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦੈਂ, ਉਹ ਬੋਲਿਆ ਕਿ "ਕਿਸੇ ਮੇਰੀ ਘਰਵਾਲੀ ਦੇ ਕੰਨ ਭਰਤੇ ਕਿ ਬੁੱਢਾ ਗੁਰੂਦੁਆਰੇ ਕਿਸੀ ਬੁੱਢੀ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦੈ।" ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਬੋਲੀ "ਹਾਂ ਫਿਰ ਆ ਗਈ ਲੋਕਚਾਕਰੀ ਸਾਹਮਣੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚਾਕਰੀ ਕਦੀਂ ਮੁੱਕਣੀ ਨਹੀਂ ਕਰਮਿਆ, ਮੈਂ ਵੀ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਚਲੇ ਜਾਣਾ, ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਵੀਜਾ ਸੀ ਮੇਰਾ, ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਵਕਤ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ।" ਕਰਮਾ ਡਰਦਾ ਜਿਹਾ ਬੋਲਿਆ "ਹੁਣ ਆਪਾਂ ਕਦੀਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਂਗੇ ਸੁਰਜੀਤੋ ਮੇਰੇ ਘਰੇ ਕਲੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਫਿਰ ਆਪਾਂ ਦੋਨੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਾਂ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਆ, ਬਸ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਕੀ ਪਤਾ

ਆਖਰੀ ਸਾਹਾਂ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਾਂ ਜਾਂ ਨਾਂਹ, ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਯਾਦ ਰੱਖੀਂ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਦੇ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗਾ ਤੈਨੂੰ, ਮੇਰੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੈਨੂੰ ਇੱਕ ਡਾਕੀਆ ਮਿਲੇ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਸੁਨੇਹਾ ਤੇਰੇ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਆਉ, ਯਾਦ ਏ? ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਤੇਰੀ ਅੱਖ ਮੇਰੀ ਅਨਮੋਲ ਚੀਜ਼ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਲੱਗਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ ਮੈਂ।" ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਯਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਮੈਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ ਕਿ ਏਹੋ ਜਿਹੀ ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਪਰ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਚ ਨਾ ਆਈ। ਉਹਨੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ "ਹੁਣ ਆਪਾਂ ਕਦੀਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਂਗੇ, ਮੇਰੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ-ਚੁੱਕਾਂ ਮਾਫ਼ ਕਰੀਂ," ਹੁਣ ਸਾਹਾਂ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪੱਤਝੜ ਆ ਰਹੀ ਏ।" ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੱਥ ਜੋੜਦਾ ਹੋਇਆ ਲੰਘ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਾ ਕਹਿ ਸਕੀ ਕਿਉਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੈਂ ਮਰਨ ਦੀਆਂ, ਬਸ ਸੁੰਨ ਸੀ ਮੈਂ ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ, ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਆਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੈ।

ਮਹੀਨੇ ਦੀ 30 ਤਰੀਕ ਸੀ, ਇੱਕ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਸਫਾਈ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਅਣਜਾਣ ਨੰਬਰ ਤੋਂ ਫੋਨ ਆਇਆ, ਮੈਂ ਫੋਨ ਚੁੱਕਿਆ ਤਾਂ ਇੱਕ ਸੋਹਲ ਜਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੰਨੀਂ ਪਈ, ਉਹ ਵੀ ਰੌਂਦੀ ਤੇ ਕੰਬਦੀ ਜਹੀ, "ਬੀਜੀ ਮੈਂ ਸਾਹਿਬ ਬੋਲਦੀ ਆਂ," ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਸਾਹਿਬ ਕੌਣ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, "ਬੀਜੀ ਮੈਂ ਥੋਡਾ ਆਖਰੀ ਡਾਕੀਆ ਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਡਾਕੀਆ ਬਣ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣਾ।" ਇਹ ਸੁਣਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਖਿਸਕ ਗਈ, ਉਸ ਕੰਬਦੀ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਮੈਨੂੰ ਬੁਰੀ ਖਬਰ ਦੇਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਬੱਚੀ ਉਸੇ ਵਕਤ ਬੋਲੀ, "ਬੀਜੀ ਦਾਦਾ ਜੀ ਛੱਡ ਗਏ ਸਾਨੂੰ, ਬੀਜੀ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿ ਗਏ ਅਸੀਂ।" ਇਹ ਸੁਣਦਿਆਂ ਮੈਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿੱਗ ਗਈ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਈ, ਮੇਰੀ ਕੰਮ ਵਾਲੀ ਖੜਕੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਭੱਜੀ ਆਈ ਉਹਨੇ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਇਆ, ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਸੁਰਤ ਆਈ। ਮੈਂ ਕੰਮ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ "ਚੰਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚੱਲ, ਮੇਰੇ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਏ.. ਉਸਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ ਜਾਣਾ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਹੰਝ ਵੀ ਵੱਗਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੱਟ ਰਹੇ, ਮੈਂ ਕਰਮੇ ਦੇ ਘਰੇ ਪਹੁੰਚੀ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਕੀਰਨੇ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ। ਮੈਂ ਭੀੜ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟਕੇ ਦੂਰ ਖੜ੍ਹੀ ਉਸਦੀ ਲਾਸ਼ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ, ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਨਜ਼ਦੀਕ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਫੁਹਣ ਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਕਰਮੇ ਦੀ ਲੋਕਚਾਕਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੋਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਆਖਰੀ ਸਾਹਾਂ ਤੀਕ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਪੱਗ ਤੇ ਮੁੱਖ ਤੇ ਓਹ ਨਕਲੀ ਹਾਸਾ ਇੰਝ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ "ਸੁਰਜੀਤੋ ਮੈਂ ਹਾਰ ਗਿਆ, ਦੇਖ ਲੋਕ ਚਾਕਰੀ ਜਿੱਤ ਗਈ।" ਮੈਂ ਦੂਰ ਖੜ੍ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਹੰਝ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਇੱਕ 18 ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਲੜਕੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਤੇ "ਬੋਲੀ ਬੀਜੀ ਪਾਣੀ ਪੀ ਲੋ।" ਮੈਂ ਘੁੱਟ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਬਹੁਤ ਰੋਈ ਉਸਦੇ ਗਲ ਲੱਗਕੇ ਮੈਂ। ਉਸਦੇ ਮੁੱਖ ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਕਰਮੇ ਦੀ ਚਮਕ ਸੀ ਉਹ ਕਰਮੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਧੀ ਸਾਹਿਬਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਂਦੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਬੀਜੀ! ਮੈਂ ਉਹੀ ਆਖਰੀ ਡਾਕੀਆ ਹਾਂ, ਇਹ ਡਾਇਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ।" ਇਹ ਉਹੀ ਡਾਇਰੀ ਸੀ ਜੋ ਲਾਲ ਜਿਲਦ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਅਕਸਰ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਉਹ ਲੁਕਾ-ਲੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ, ਉਸਦਾ ਹਰ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਉਸ ਡਾਇਰੀ ਤੇ ਉਕਾਰੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਦੂਰ ਖੜ੍ਹੀ ਨਕਲੀ ਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਾਂਗ ਉਸਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ 'ਚ' ਮੈਂ ਸਵਾਲ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ "ਇਹ ਔਰਤ ਕੌਣ ਹੈ।" ਮੇਰੇ ਮਨ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, "ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਕੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।"

ਬਸ ਇਹ ਸੀ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦਗੀ, ਜਿੰਦਗੀ ਕਹਿ ਲਵੋ ਚਾਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਚਾਕਰੀ। ਵਕਤ ਕੱਟ ਰਹੀ ਆਂ ਬਸ ਮੈਂ ਵੀ, ਜਦ ਮਨ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਲਾ ਕਰ ਲੈਣੀ ਆਂ, ਉਸਦੇ ਲਿਖੇ ਅਲਫਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ, ਉਸਦੇ ਦਰਦਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ। "ਕਈ ਵਾਰ ਲੱਗਦਾ, ਇਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੇ ਡਾਇਰੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਰਹੀ ਤੂੰ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਕਰਮਿਆ।" "ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਐ, ਉਮੀਦ ਹੈ ਮਿਲਾਂਗੇ ਆਪਾਂ, ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਾਂਗੇ।

ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੋਮਲ

chattha3somal@gmail.com

ਸ਼ਾਇਰ

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਚੀਨੀ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈਨ ਫੁੱਕ ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਾਣਨ ਦੀ ਤੀਬਰ ਖਾਹਿਸ਼ ਰੱਖਦਾ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਉਹ ਜ਼ਰਦ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਆਪਣੇ ਦਾਦਕਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਨਾਲ ਬੇਪਨਾਹ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਐਲਾਨ ਲਈ ਨੇਕ ਸ਼ਗਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ੁਭ ਦਿਨ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਸੀ।

ਹੈਨ ਫੁੱਕ ਉਸ ਵਕਤ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦਾ ਸੋਹਣਾ ਸੁਨੱਖਾ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ। ਆਗਿਆਕਾਰ ਅਤੇ ਨੇਕ ਇਖ਼ਲਾਕ ਦਾ ਮਾਲਿਕ, ਨੌਜਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਕਈ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਸਿੱਖ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਸਦਕਾ ਸਿਆਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਜਿਆਦਾ ਅਮੀਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇੰਨੇ ਸਾਧਨ ਸਨ ਜੋ ਇੱਕ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ ਚਾਹੀਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੁਲਹਨ ਦੇ ਦਹੇਜ਼ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦੁਲਹਨ ਖ਼ੁਬਸੂਰਤ ਅਤੇ ਨੇਕ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਨੌਜਵਾਨ ਸ਼ਾਇਰ ਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਵਜੂਹ ਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ੁਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ ਮਗਰ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਕਾਮਿਲ ਸ਼ਾਇਰ ਬਣਨ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਫਿਰ ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਜਦੋਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਦਾ ਤਿਓਹਾਰ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਹੈਨ ਫੁੱਕ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਇਕੱਲਾ ਟਹਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਾਣੀ ਦੇ ਉੱਤੇ ਝੁਕੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਰੁੱਖ ਦੇ ਇੱਕ ਤਣੇ ਨਾਲ ਢਾਸਣਾ ਲਾ ਬਹਿ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਅਕਸ ਉੱਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿੱਚ ਤੈਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਬਦੀਆਂ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਉਸਨੇ ਮਰਦਾਂ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਤੇ ਬੇੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰ ਵੇਖਿਆ, ਜੋ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਭਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕਾਂ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਿਓਹਾਰ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨ ਰੱਖੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਨਮੋਹਣੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਂਗ ਦਮਕ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਸਨੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਗੀਤ, ਜ਼ਿਥਰ ਦੀਆਂ ਗੂੰਜਾਂ ਅਤੇ ਬੰਸਰੀ ਦੀਆਂ ਮਧੁਰ ਧੁਨੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ, ਅਤੇ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਉਪਰ ਉਸਨੇ ਇਕ ਮੰਦਰ ਦੇ ਗੁੰਬਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਨੀਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜਜ਼ਬ ਕੀਤਾ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਧੜਕਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਮੌਜ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਇਹ ਸਭ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਿੰਨੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਤਿਓਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋਣ, ਆਪਣੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਦੁਲਹਨ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਸੀ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜਿਆਦਾ ਤੀਬਰ ਉਸ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦੇਖਣ ਦੇ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜਜ਼ਬ ਕਰੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਾਮਿਲ ਨਜ਼ਮ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਨਵਾਂ ਜਨਮ ਦੇਵੇ: ਰਾਤ ਦੀ ਨੀਲਤਣ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੜ੍ਹਾ ਉੱਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਦਾ ਖੇਲ, ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਦਰਖਤ ਦੇ ਤਣੇ ਨਾਲ ਢਾਸਣਾ ਲਾ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਤਮਾਸ਼ਾਈ ਦੀ ਚਾਹਤ। ਉਸਨੂੰ ਇਵੇਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਤਿਓਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਦਿਲੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਜਨਬੀ, ਬੇਗਾਨਾ ਰਹੇਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੁਹੱਪਣ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਜਨਬੀ ਦੀਆਂ ਦੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਰੀਝਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਈ ਤਨਹਾ ਰਹਿਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਘੋਰ ਉਦਾਸੀ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ

ਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹਾਸਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਸੱਚੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਗਹਿਰੀ ਤਸੱਲੀ ਤਾਂ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਕਦੇ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਅਕਸ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਨਿਰੂਪਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਸਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਤੱਤ ਸੁੱਧ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਨੁਹਾਰ ਪਾ ਸਕੇ।

ਹੈਨ ਫੁੱਕ ਨੂੰ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਾਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਾਂ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਸਰਸਰਾਹਟ ਸੁਣੀ ਅਤੇ ਦਰਖਤ ਦੇ ਤਣੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਅਜਨਬੀ ਨੂੰ ਖੜੇ ਹੋਏ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਬਨਫ਼ਸੀ ਰੰਗ ਦਾ ਚੋਗਾ ਪਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਹੈਨ ਫੁੱਕ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਅਜਨਬੀ ਨੂੰ ਇਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ ਜੋ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢੁਕਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਨਬੀ ਮੁਸਕੁਰਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਸ਼ੇਅਰ ਪੜ੍ਹੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਅਹਿਸਾਸ ਦਾ ਜੋ ਹੁਣੇ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਦਿਲ ਨੇ ਹੰਢਾਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਕਦਰ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਕਮਾਲ ਮੁਹਾਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਅਜ਼ੀਮ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਬੁੱਝੇ ਨੌਮਾਂ ਗੁਰਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਕਦਰ ਸਾਕਾਰ ਸੀ ਕਿ ਨੌਜਵਾਨ ਦਾ ਦਿਲ ਹੈਰਤ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜਿਆ।

“ਓਹ, ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ?” ਉਹ ਨਿਵਦੇ ਹੋਏ ਚੀਖਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਝਾਕ ਸਕਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਚੰਗੇ ਸ਼ੇਅਰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ ਜੇ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਉਸਤਾਦ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣੇ।”

ਅਜਨਬੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੁਸਕੁਰਾਇਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਸ਼ਾਇਰ ਬਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾ। ਤੈਨੂੰ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੋਮੇ ਦੇ ਕੋਲ ਮੇਰੀ ਕੁਟੀਆ ਮਿਲੇਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਾਮਿਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵੱਡਾ ਉਸਤਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੈਨ ਫੁੱਕ ਦੇ ਬਾਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਦੁਲ੍ਹੇ ਨੇ ਡਾਵਾਂਡੋਲਤਾ ਦਰਸਾਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ: “ਮੈਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਇਹ ਲੱਗੇ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਬਾਪ ਪ੍ਰਤੀ ਫਰਜ਼ ਤੋਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਮੁਕਾਮ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਲਗਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਮੇਰੀਆਂ ਕੁੱਝ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਅਜੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਉੱਤੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਮਿੰਨਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕੁੱਝ ਅਰਸੇ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿਓ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦਿਓ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਘਰ ਗ੍ਰਹਸਤੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖੇਗਾ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਜਵਾਨ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਕੁੱਝ ਖਾਸ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸੋ ਮੈਂ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਕੁੱਝ ਅਰਸਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾਂ ਜਿਸਦੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁਹਰਤ ਹਾਸਲ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ।”

ਬਾਪ ਜੋ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਬੋਲਿਆ, “ਇਹ ਫ਼ਨ ਯਕੀਨਨ ਤੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਖਾਤਰ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਆਹ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਅਜਿਹਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੇਰੇ ਅਤੇ ਦੁਲਹਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਦੱਸ ਦੇ ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਸੀਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਲਹ ਕਰਾ ਸਕਾਂ ਜਾਂ ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੁਝੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰ ਸਕਾਂ।”

ਇਸ ਸੁਣ ਕੇ ਬੇਟੇ ਨੇ ਸਹੁੰ ਖਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਦੁਲਹਨ ਨੂੰ ਉਨਾ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਝਗੜੇ ਦਾ ਕੋਈ ਪਰਛਾਵਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਦੇ ਤਿਓਹਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਕਾਮਿਲ ਉਸਤਾਦ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲੋਂ ਜਿਆਦਾ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਾਹਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਬਣ ਜਾਵੇ।

“ਠੀਕ ਹੈ,” ਉਸ ਦੇ ਬਾਪ ਨੇ ਕਿਹਾ। “ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿੱਚ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਖਾਬ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲ ਜੋ ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਰੱਬੀ ਦਾਤ ਵਜੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।”

“ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ.. ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਾਲ ਲੱਗ ਜਾਣ,” ਹੈਨ ਫੁੱਕ ਨੇ ਹਿਚਕਿਚਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬਾਪ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਰਿਹਾ। ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਦੁਲਹਨ ਦੇ ਨਾਮ ਇੱਕ ਖੁੱਤ ਲਿਖਿਆ, ਅਲ ਵਿਦਾ ਕਹੀ ਅਤੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਲੰਮੀ ਭਟਕਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੋਮੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਬਾਂਸ ਦੀ ਇੱਕ ਕੁੱਲੀ ਵੇਖੀ ਜੋ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ ਥਲੱਗ ਸੀ। ਕੁੱਲੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਣੀ ਹੋਈ ਚਟਾਈ ਉੱਤੇ ਉਹੀ ਬੁੱਢਾ ਸ਼ਖਸ ਬੈਠਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦਰਖਤ ਦੇ ਕੋਲ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬੈਠਾ ਰਬਾਬ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਿਆ ਉਹ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਨਾ ਹੀ ਸਲਾਮ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਸਿਰਫ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੋਮਲ ਉਂਗਲੀਆਂ ਨਾਲ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਜਾਦੂਈ ਸੰਗੀਤ ਲਹਿਰੀ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਦੀ ਵਿੱਚ ਤਾਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਨੌਜਵਾਨ ਹੈਰਤ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿੱਚ ਗੁੰਮ ਖੜਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਬੇਗਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਕਾਮਿਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਨੇ ਰਬਾਬ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕੁੱਲੀ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਹੈਨ ਫੁੱਕ ਸ਼ਰਧਾਪੂਰਵਕ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਅਤੇ ਖ਼ਾਦਿਮ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ।

ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਹਕੀਰ ਸਮਝਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਤੋਂ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਉਹ ਤਮਾਮ ਗੀਤ ਵੀ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤੇ ਜੋ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਿੱਖੇ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਅਜ਼ੀਮ ਉਸਤਾਦ ਘੱਟ ਹੀ ਕਲਾਮ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ਨ ਸਿਖਾਂਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸਰਸਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੈਨ ਫੁੱਕ ਨੇ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਨਜ਼ਮ ਕਹੀ ਜੋ ਪਤਝੜ ਰੁੱਤ ਦੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪਰਿੰਦਿਆਂ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਹਿੰਮਤ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਅਜ਼ੀਮ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਵਿਖਾਏ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਉਹ ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਕੁੱਲੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠਾ ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਅਜ਼ੀਮ ਉਸਤਾਦ ਨੇ ਗੌਰ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ। ਉਹ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਉਹ ਆਪ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਅਚਾਨਕ ਹਵਾ ਠੰਡੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਆਥਣ ਉੱਤਰ ਆਈ। ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਚੱਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਜੇ ਗਰਮੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸੁਰਮਈ ਅਸਮਾਨ ਉੱਤੇ ਦੋ ਬਗਲਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨਾਮੱਤੀ ਪਰਵਾਸੀ ਉਡਾਰੀ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੰਜ਼ਰ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਦੇ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ਸੂਰਤ ਅਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਸੀ। ਉਹ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਅਤੇ ਉਦਾਸ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਬੇਕਾਰ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਢ-ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਲ ਬੀਤ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਚਾਹੇ ਹੈਨ ਫੁੱਕ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਣ ਉੱਤੇ ਖ਼ਾਸੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਕਲਾ ਉਸਨੂੰ ਅੱਜ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਅਤੇ ਉਦਾਤ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

ਦੋ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ, ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਦੁਲਹਨ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਤੀਬਰ ਖਾਹਿਸ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਜ਼ੀਮ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦੇਵੇ।

ਉਸਤਾਦ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈਂ, ਜਿੱਥੇ ਚਾਹੋਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈਂ। ਤੂੰ ਵਾਪਸ ਵੀ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈਂ। ਜਿਵੇਂ ਤੈਨੂੰ ਮੁਨਾਸਿਬ ਲੱਗੇ ਉਵੇਂ ਹੀ ਕਰ।”

ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਉੱਤੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਰੁਕੇ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਨੀਮ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮੁਕਾਮੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੇ ਡਾਟਦਾਰ ਪੁੱਲ ਦੇ ਪਾਰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੇ ਬਗ਼ੀਚੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੌਣ-ਕਮਰੇ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਰਾਹੀਂ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਬਾਪ ਦੇ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੁਲਹਨ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਾਸ਼ਪਾਤੀ ਦੇ ਦਰਖਤ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੀ ਦੁਲਹਨ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਖੜੀ ਵਾਲ ਵਾਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਹ ਉਦਰੇਵੇਂ ਦੇ ਰੌਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਸਿਰਜਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਰ ਬਣਨਾ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕੱਦਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ

ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਹੁਸਨ ਤੇ ਜਾਦੂ ਰਮਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਸਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਨਾਕਾਮ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਦਰਖਤ ਤੋਂ ਉਤਰਿਆ, ਬਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਪੁਲ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਉਸ ਬੁਲੰਦ ਪਰਬਤੀ ਵਾਦੀ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਬੁੱਢਾ ਉਸਤਾਦ ਆਪਣੀ ਕੁੱਲੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚਟਾਈ ਉੱਤੇ ਆਮ ਵਾਂਗ ਬੈਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਉਂਗਲੀਆਂ ਨਾਲ ਰਬਾਬ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਛੇੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼-ਆਮਦੀਦ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸਤਾਦ ਨੇ ਕਲਾ ਦੇ ਕਮਾਲ ਦੇ ਬਾਰੇ ਦੋ ਸ਼ੇਅਰ ਪੜ੍ਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਅਤੇ ਲੈਅ ਨਾਲ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਤਰ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਹੈਨ ਫੁੱਕ ਕਾਮਿਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਜ਼ੀਮ ਉਸਤਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਉਸਤਾਦ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹੁਣ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਹੁਣ ਜ਼ਿਬਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਬਰਫ ਪੱਛੋਂ ਦੀ ਹਵਾ ਨਾਲ ਖੁਰਦੀ ਹੈ ਉਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਖੁਰਦੇ ਗਏ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਦੋ ਵਾਰ ਫਿਰ ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਓਦਰਿਆ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਹ ਚੋਰੀ ਛਿਪੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਭੱਜ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਅਜੇ ਵਾਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਰਾਤ ਦੀ ਹਵਾ ਨੇ ਕੁੱਲੀ ਦੇ ਦਰ ਉੱਤੇ ਲਮਕੇ ਜ਼ਿਬਰ ਨੂੰ ਵਜਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜ਼ਿਬਰ ਤੋਂ ਫੁੱਟਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਸੱਦ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਸੁਪਨਾ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੌਦਾ ਲਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਖੜੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦਰਖਤ ਨੂੰ ਸਰਾਬ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲੀ ਤਾਂ ਚੰਨ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਬੇਚੈਨੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਝਾਤ ਮਾਰੀ। ਉਸਤਾਦ ਲਿਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੈਲੀ ਦਾੜੀ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਹਿੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਤਦ ਉਸਨੇ ਇਸ ਸ਼ਖਸ ਦੇ ਨਾਲ ਤਿੱਖੀ ਨਫਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਖਸ ਨੇ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬੁਢੇ ਤੇ ਝਪਟਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਤਾਦ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ, ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਨਰਮਾਈ ਨਾਲ ਇਵੇਂ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਨਿਹੱਥਾ ਜਿਹਾ ਹੋਕੇ ਝਾਕਦਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਬੁਢੇ ਸ਼ਖਸ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਹੈਨ ਫੁੱਕ ਯਾਦ ਰੱਖ, ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈਂ। ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈਂ ਅਤੇ ਪੌਦਾ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈਂ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈਂ, ਇਸ ਨਾਲ ਜਿਆਦਾ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ।”

“ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਨਫਰਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ,” ਸ਼ਾਇਰ ਚਿੱਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਦਮ ਝੱਟਕਾ ਲਗਾ। “ਇਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਉੱਥੇ ਟਿਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜ਼ਿਬਰ ਵਜਾਉਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬੰਸਰੀ ਵਜਾਉਣੀ ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਮਾਂ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਹਿਸਤਾ ਆਹਿਸਤਾ ਜਾਹਰਾ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਰਫ ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਤਹ ਤੇ ਹਵਾ ਵਾਂਗ ਲਹਿਰੀਆਂ ਛੇੜ ਦੇਣ ਦੀ ਗੁਪਤ ਕਲਾ ਸਿੱਖੀ। ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਦੋ ਵਕਤ ਨਿਕਲਦੇ ਹੋਏ ਸੂਰਜ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪਹਾੜ ਦੀ ਚੋਟੀ ਉੱਤੇ ਆਕੇ ਥਿੜਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਛਲੀਆਂ ਦੀ ਏਧਰ ਤੋਂ ਉੱਧਰ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਅਤੇ ਤੜਫ ਰਹਕਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਰਛਾਈਆਂ ਦੀ ਭਾਂਤੀ ਭੱਜੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਬਹਾਰ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਨਾਲ ਝੁਮਦੇ ਹੋਏ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਸੂਰਜ, ਮਛਲੀਆਂ ਦੇ ਖੇਲ ਅਤੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗੋਸ਼ੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤੀ ਇੱਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਘੰਟੀਆਂ ਵਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਸਰੋਤਾਂ ਦਰਦ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮੁਹੱਬਤ ਜਾਂ ਨਫਰਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਉੱਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ - ਛੋਟਾ ਮੁੰਡਾ ਖੇਲ ਦੇ ਬਾਰੇ, ਜਵਾਨ ਆਪਣੀ ਮਹਿਬਬਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਬੁੱਢਾ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਰੇ..।

ਹੈਨ ਫੁੱਕ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅਜ਼ੀਮ ਉਸਤਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੋਮੇ ਉੱਤੇ

ਕਿੰਨੇ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ ਅਕਸਰ ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਬੀਤੀ ਸ਼ਾਮ ਹੀ ਵਾਦੀ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬੁਢਾ ਉਸਤਾਦ ਉਸ ਦੇ ਆਗਮਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਰਬਾਬ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਕਸਰ ਉਸਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਤਮਾਮ ਦੌਰ ਅਤੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਤੇ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਆਪਣੀ ਹਕੀਕਤ ਖੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਤੇ ਫਿਰ ਇੱਕ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜਾਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁੱਲੀ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਅਜ਼ੀਮ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਕਿਤੇ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਇੱਕ ਹੀ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਤਝੜ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਕੁੱਲੀ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਝਟਕੇ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਉੱਤੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਲੰਘ ਰਹੀਆਂ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਅਜੇ ਪਰਵਾਸ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਰੁੱਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ।

ਫਿਰ ਹੈਨ ਫੁੱਕ ਨੇ ਛੋਟਾ ਰਬਾਬ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲਵਾਸੀ ਵਤਨ ਦੀ ਤਰਫ ਚੱਲ ਪਿਆ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਵੱਡਿਆਂ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਢੁੱਕਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਸ਼ਹਿਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਬਾਪ, ਉਸ ਦੀ ਦੁਲਹਨ ਅਤੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਹੋਰ ਜਣੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਲੋਕ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਦਾ ਤਿਓਹਾਰ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈਨ ਫੁੱਕ ਪਰਲੇ ਹਨੇਰੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੇ ਦਰਖ਼ਤ ਦੇ ਤਣੇ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਢਾਸਣਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਰਬਾਬ ਵਜਾਈ ਤਾਂ ਔਰਤਾਂ ਆਹਾਂ ਭਰਨ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹਾਕਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਪਰ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਥਹ ਪਤਾ ਨਾ ਲਾ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਲੋਕਾਰ ਧੁਨਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ। ਹੈਨ ਫੁੱਕ ਨੇ ਬੱਸ ਮੁਸਕਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਸਨੇ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਸੁੱਟੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀਵਿਆਂ ਦੇ ਅਕਸ ਨਾਚ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਕਸ ਅਤੇ ਹਕੀਕਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਤਿਓਹਾਰ ਅਤੇ ਸਾਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਤਿਓਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਇੱਥੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਸਤਾਦ ਦੇ ਬੋਲ ਸੁਣੇ ਸਨ।

ਮੂਲ ਲੇਖਕ - ਹਰਮਨ ਹੈੱਸ
(ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਅਨੁਵਾਦ -ਚਰਨ ਗਿੱਲ)

ਕਿਤਾਬ-ਚਰਚਾ

ਕਿਰਨਾਂ ਸੋਨ ਰੰਗੀਆਂ

ਕੁਦਰਤ ਜਾਂ ਇਨਸਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੈਮਰੇ ਵਿਚ ਸਾਂਭ ਲੈਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਉਦੈ ਹੁੰਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿਮਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਫਿਰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ, ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਪਰਤਾਂ ਵਾਲਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਵਸਤ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਜ਼ਰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਹਾਜ਼ਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਈ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਤਾਰੇ ਕਿਸੇ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਜੁਆਰੀ ਦੀਆਂ ਖਿੱਲਰੀਆਂ ਕੌਡੀਆਂ ਵਰਗੇ ਲੱਗੇ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਨੀਲੇ ਸਫੇ ਤੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਅੱਖਰਾਂ ਵਰਗੇ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚੰਨ ਮੁਖੜੇ ਵਾਲੀ ਨਾਚੀ ਦੀ ਟੁੱਟ ਕੇ ਬਿਖਰੀ ਝਾਂਜਰ ਦੇ ਬੋਰਾਂ ਵਰਗੇ । ਹਾਜ਼ਰ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ, ਦਿਲਚਸਪ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਗੱਲ ਹੈ ।

ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਛਪੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਵੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਲੱਗੀ ਪਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਖੂਬਸੂਰਤ, ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ।

ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨੇ 16-17 ਤੇ ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਖਿੱਚੀ ਹੋਈ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਬਾਰੇ ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਹੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਹੈ:

ਰਾਤ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਉਗਮਦਾ ਗੋਲ ਮਟੋਲ ਗੁਲਾਬੀ ਸੂਰਜ

ਖੁਦ ਬਲਦਾ, ਦੁਨੀਆ ਰੁਸ਼ਨਾਉਂਦਾ

ਨਾ ਸ਼ਿਕਵਾ ਨਾ ਰੋਸਾ ਕੋਈ

ਕੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਜਨਮਿਆ ਬਾਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ । ਬਿਨਾ ਸ਼ਿਕਵੇ, ਬਿਨਾ ਰੋਸੇ ਆਪ ਬਲਣ ਤੇ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਰੁਸ਼ਨਾਉਣ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ । ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਕੁੱਖ ਦੇ ਲਟਕਦੇ ਫੁੱਲ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਘਰ ਦੀ ਸਰਦਲ ਤੇ ਲਟਕਦੇ ਸ਼ਗਨਾਂ ਵਾਲੇ ਪੱਤਿਆਂ ਜਿਹੇ ਲੱਗੇ ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਬਾਲ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ । ਬਿਰਖਾਂ ਬੂਟਿਆਂ ਦੀ ਰਹੱਸਮਈ ਸਿਲੁਟ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਖ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ । ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਇਕ ਕਰਾਮਾਤ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ । ਕਲਾਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪਰਤ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨੁਮਾਇਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਇਹ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋ । ਪੰਨਾ 22-23 ਤੇ

ਛਪੀ ਅਮਲਤਾਸ ਦੀ ਟਾਹਣੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸਾਹਮਣੇ ਛਪੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਰੀ ਮਨ ਬਾਰੇ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

ਪਿਆਰੇ ਅਮਲਤਾਸ
ਜਦ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹਾਂ ਤੂੰ ਬਣੇਂ
ਕਦੀ ਕਲੀਰਾ ਝੁਮਕਾ ਮਾਲਾ ਗਜਰਾ
ਤੇ ਕਦੀ
ਵਿਛ ਜਾਂਦਾ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਚੁੰਮਦਾ ਪੈਰ
ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈਂ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ
ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਸਵੀਰ ਵਧੇਰੇ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਤਸਵੀਰ ਦੇਖਣੀ, ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਫਿਰ ਤਸਵੀਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਫਿਰ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਸੁਹਣੇ ਫੀਰੋਜ਼ੀ ਪੰਛੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਛਪੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਹਨ :

ਫਰੋਲਾਂ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼
ਤੇਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝਣ ਲਈ?

ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਪੰਨਾ 74-75 ਤੇ ਰੁੱਖ ਦੇ ਤਨੇ ਵਿਚੋਂ ਦਿਸਦੇ ਆਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ? ਸ਼ਾਇਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਰੁੱਖ ਦੇ ਆਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਉਂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ?

ਕੀ ਇਹ
ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦੀ
ਕੋਈ ਭੁੱਖ ਅਧੂਰੀ?

ਪਰ ਅਗਲੇ ਹੀ ਪਲ ਉਹ ਸੋਚਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਿਸਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਵੀ:

ਹੇ ਰੁੱਖ
ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ
ਤੈਨੂੰ ਬੀਜਿਆ ਹੈ ਕਲਾਕਾਰ ਨੇ
ਤਾਂ ਹੀ ਤੇਰੇ ਜਿਸਮ ਦੇ ਉੱਤੇ
ਦਿਸਣ ਮੂਰਤਾਂ

ਹੋਣ ਤੇ ਦਿਸਣ ਦੀ ਇਹ ਖੇਡ ਸਾਰੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੇ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ ॥

ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਵਿਸਮਾਦੁ ਪਉਣੁ ਵਿਸਮਾਦੁ ਪਾਣੀ
ਵਿਸਮਾਦੁ ਅਗਨੀ ਖੇਡਹਿ ਵਿਡਾਣੀ
ਵਿਸਮਾਦੁ ਧਰਤੀ ਵਿਸਮਾਦੁ ਖਾਣੀ
ਵਿਸਮਾਦੁ ਸਾਦਿ ਲਗਹਿ ਪਰਾਣੀ

ਧਰਮ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਰਹੱਸਮਈ ਖੇਡ ਕਹਿ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਖੋਜਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਥ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਰੂਹਾਨੀ ਰਹਿਬਰ, ਕਲਾਕਾਰ, ਕਵੀ, ਸ਼ਿਲਪੀ, ਦਾਨਿਸ਼ਵਰ, ਸਾਇੰਸਦਾਨ: ਮਿੱਥਾਂ, ਰੂਪਕਾਂ ਅਤੇ ਸੰਬੋਧਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਏਹੀ ਅਰਥ ਖੋਜਣ ਜਾਂ ਅਰਥ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਅਦਭੁਤ ਖੇਡ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ:

ਤੂੰ ਬਣੇਂ
ਕਦੀ ਕਲੀਰਾ
ਝਮਕਾ
ਮਾਲਾ
ਗਜਰਾ
ਤੇ ਕਦੀ

ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਲਗਨ, ਮਿਹਨਤ, ਸੋਚ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ।

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ